

С(кар) 2

Кар: 3102

118

Лайпанланы Хамид

АЙ ДЖАРЫКЪДА

Лайпанланы Хамит

АЙ ДЖАРЫКЪДА

ДЖАШ ОКЪУУЧУЛАГЪА

ХАПАРЛА

Ставрополь китаб басманы
Карачай-Черкес бёлюмю,
Черкесск, 1985

Танг аллында

Мартны ахырында джылы кюнле келдиле, табигъат-ха джан кире башлады. Къар эриб, ачылгъан джерледе джанкъозчукъла кёксюл чапракъларын джайыб, аяз ургъаны сайын керпеслениб чайкъаладыла. Джазгъа къууаныб чыпчыкъла да джююлдейдиле.

Биринчи апрелни кечеси сууукъ, мылы болду. Кюн чыкъгъан джанындан ургъан джел къара тубанланы сюрюб, кау-куу этди. Урушлада джаралы болгъан нарат чегет да темирчилегенча гюрюлдеди.

Душманланы лагери шыкъыртсызды. Сторожевой вышкалада къарауулла къара тынгылауну басыбдыла. Тёгерек—чыгъанакъ темир чыбыкъладан къат-къат буруу.

Кече арасында этлери терилерине сыйынмагъан юч фашист шыкъыртсыз сегизинчи баракга кириб, тутмакъладан дежурналаны Малахов бла Титовну чакъырдыла. Эшикге чыгъарыб, крематорий таба сюрдюле. Фашистле алайда ауруудан, ачдан ёлген адамланы отда кюйдюрюучендиле. Ол сеbebден, алайын кече-кюн да ачы, чирик ийис кючлегенлей турады. Крематорияда темир бёчкелени кёргенлей, насыбсыз тутмакъла ишни болумун ангылайдыла; ол бёчкеле бла гитлерчиле ёлюклени кюллерин бачхаларына багуш орнуна ташыгъанлары кёблеге хапар болгъанды... Немца зорчуланы буйрукълары бла сегиз уллу бёчкени чыгъарыб, джюк машинагъа джюкледиле... Сора аланы гитлерчиле ызларына баракга айландырдыла. Сёлеширге не мадар, тынгылашыб мыдах, акъырын атлайдыла. Фашистле аланы, сыртларындан таякъла бла хыны тюрте, ашыкъдырдыла. Алай болса да, кёб кюнлени ачлыкъдан, зорлукъдан эзилген адамла санлары ауур болуб, бутлары кыйылыб баралмайдыла...

Баракга киргенлей, немцала ёлюклени крематориягъа ташыргъа буйрукъ бердиле. Алда баргъан базыкъкъоуу бла, «ма муну да алыгъыз»,—деб кёргозе тебреди. Малахов да, Титов да ёлюклени носилка бла ташыйдыла. Бара-барыб фашист, сойланыб тургъан бир тюклубет адамны: «ма муну да алыгъыз», — деб буйрукъ берди. Малахов ол адамны кёлтюреме деб, башы таба энишге айланганлай, аны хырылдаб ауур солугъанын эшитиб кесин тыялмай: «Петя, бу адам алкъын сауду»,—деди. Олсагъат душман аны бойнун, башын ауур, къаты зат бла талай кере аяусуз сермеди. Малахов, ары-бери тентиреди эсе да, къарыусуз санларын къатдырыргъа кюрешди, джыгъылмады.

Малахов лагерде халкъгъа джетген азабланы кёрюб кыйналды. Гитлерчиле: «Биз билимли, болумлу халкъбыз, дунягъа джангы джорукъ саллыкъбыз»,—деб махтаныб кычырадыла, этген ишлери уа джаныуарлыкъды, къара джаныуарлыкъ, тюрсюнлери адам болгъанлыкъгъа, этген ишлери—джаныуарлыкъ. Алай эте келиб, дагъыда кеси кесине: «Мен тенгими джаны саулай крематорияны отуна атсам, сора мен адаммамы? Бу мурдарланы бирин

сермеб богъурдагъындан алайым, алай-алайсыз да ёле эсем»,—деб Малахов, алай оноу эте тургъандай, носилкада баргъан адамны къолу джансыз болуб созулду, ауур солуй келиб, тылпыуу тыйылды. Аны бошалгъанын ангылаб, Малаховну къара тер басды.

Кёз къыйыры бла сазбет Титовну да бу ишге къыйналгъанын эследи. Бу сууукъ, мылы лагерде тутмакъла азаб чегиб джашагъанлы эки джылдан атлады. Бараклада адам тыкъ-тыкълама, аякъ басар джер джокъду. Кече джатхан адам бир джанындан бир джанына бурулалмайды. Халкъ аурууладан, ачлыкъдан къырылады. Бараклада ауур ынгычхагъан, джётел, сандыракъ этгён тауушла кече кюн да эшитилгенлей турадыла.

Бу арт кюнледе фашистле тутмакълагъа суу биялумкъ бергенлерин да тохтатхандыла. Бир къауумла амалсыздан терек къабукъланы къайнатыб чайнаргъа кюрешидиле.

Бир кюн ингирде немча зорчула тутмакълагъа боз бетли джукъа биялумкъну келтирдиле. Хар ким аякъ, кружка табханын алыб чабышды. Онгсузлагъа, кёлтюремлеге къарауул фашист: «бошалды»,—деб чюгюндюрча къызарыб, хыны къычырды.

Джашаудан тюнгюлюб тургъан насыбсыз джанланы бетлеринден къанлары кетиб, джаякъ тюклери къобуб, асыры эс ташлагъандан джюрюялмай, абын-сюрюн этдиле.

Алай болса да, зорчулагъа бир къайгъы киргени ачыкъ танылады... Башлары джабылгъан джюк машинала бла келиб, тутмакъланы къайры эсе да къоратадыла. Аланы ёлтюрюрге ташыгъанларын лагердегиле эслегендиле...

Кечени ауурлугъу кетерге гитлерчиле, джер джуханча, думп болдула.

Ёлюкlege къарай барыб, Малахов баракны бир мюйюшюнде, джерге узунуна сойланыб тургъан бир адамны эследи. Аллына атлаб, иги къараса, аны эски танышы—доктор къатын—Маслова Надежда Алексеевна. Ала экиси талай джылны бир элде татлы джашагъандыла, бирбирлерин иги танийдыла.

—Надя! Былай табсыз нек джатаса? Ауругъанынг-

мы барды, хариб? — деб Малахов кьайгъылы болуб сорду.

— Кёрмеймисе, — деди сакъаллы киши, — ол санга джууаб этерден озгъанды, джассыда огъуна ауушхан эди. Эй, анасыны, бир огъурлу, бир мубарек адам эди, ауругъанлагъа кьадалыб болуша эди. Мени да ёлюмден кьутхаргъан ол болду. Малахов эс ташлаб иги кесекни тынгылаб, симсиреб турду. «Да, тамбласында мени болурум да былайды» дегенча, терен ахсынды.

Къатынны онг кьолунда буштукъ болуб тургъан бир къагъыт кесекни эследи. Аны кьарышыб тургъан сингирли бармакъларын ачыб, къагъытны алыб тауушсуз окъуду: «Багъалы балам Володя! Бу къагъыт санга, джетмезин билеме... Алай болса да, джазама, джюрегиме асыуду, ёлюрюмю аллы бла санга мени джюрегими кьайнатхан, кёзюме джукъу бермеген затны айтыргъа излейме. Ким эсе да былайда мени душманнга сатды. Фашистле бир кече мени чакъырыб, къаты соруу алдыла. «Сен докторса, бизден нек джашыргъанса? Бизге ишлесенг, кечербиз», — дедиле. Адам кьандан тоймагъанланы багъаргъа джюрегим тартмады. Сора ала мени джалан кёлек, джалан аякъ сууукъ кече, кьар да джауа, ары-бери сюрдюле... Энди төрт саным кёбюб, дингиз болуб, кьаралыб джатама, кёбюм къалмагъанды... Джашаргъа термиле кетеме... Мени ючюн да, атанг ючюн да джаша, балам! Сыйлы Ата джуртумда джашаргъа термилеме. Санга тюбеб, огъурлу кёзлеринги уппа этиб, башынгы бир сыларгъа табсам... ах!»...

Баракны бир джанындан Титов: «Бери кел» — деб, таууш этди.

Ала алай эте тургъанлай, шыбыла кёкню, джерни да отча джандырды.

— Эшта, джангур джауаргъа башлагъан болур дейме, суудан бир тогъур эдик, — деб Титов тюкю саз бетин узун, сингирли кьолу бла сылады, тили бла да кьургъакъсыгъан эринлерин джалады.

— Эшта! Эшта! Бош дыгалас этебиз, алкъын джангур джауарча джылылыкъ джокъду.

Танг аллында тобла джерни джонгюрдетиб, кызыу-

къызыу атылдыла, танкала, катюшала, бомбордировщик-
ле гюрюлдедиле, дунияны тютюн басды, джерни да, кёкню
да, джаханим от джандырды.

— Арабин, бу не сейирди? — деб лагерни тутмакъ-
лары, ангыламай, арсар болдула...

Ёлюк ташыгъан адамла да, къачыб, крематорияны
къабыргъасына къысылдыла...

— Энтда ол биягъы фашист аскерлени бир хыйла-
лыкълары болурму? Ах, анасыны, ала бизникиле болуб
къалсала! — деб Малахов акъыл сёз излеб нёгерини кёзю-
не къарады. Дагъыда бир кесекден былай айтды:

— Сталинград джанында да, Кавказда да фашистле
ууатылгъандыла. Бизникиле аланы сюрюб, мукъут этиб
тебрегендиле, — деб эшитгенме. Ол керти болурму?

— Ах, аллай игилик къайда? — деди Титов, — ду-
ния къатышханды, тюз хапар къайдан билликсе? Дагъы-
да тынгылаб, сагъыш эте келиб:

— Эй татлы тенгим, — деди Титов, — былай абызы-
раб къалыргъа джарамаз. Эркищилик сыналгъан кюнле
джетгендиле, тирилерге керекди. Эсен болайыкъ, бизге
да бир кюн чыгъар. Кече не къарангы болса да, кюн тий-
мей къалмаз... Ма, кёрюрге, бизни аскерлерибиз зорчула-
ны къуууб, мукъут этиб, джуртубуздан артлары бла чы-
гъармасала, сен айтханны сеннге береме!

Тутмакъла эшиклени ууатыб биреу-экеу акъырын
баракладан арбазгъа чыгъа башладыла. Олсагъат бир ма-
заллы танк ачы гюрюлдеб шыб деб кенг арбазгъа кирди.
Алайдагъыла мукъут болуб ызларына къачдыла. Анда-
мында: «О! Хахай, фашистле барыбызны да къырыргъа
башлагъандыла», — деген къайгъылы тауушла чыкъды-
ла. Тишируула уа эс ташладыла.

Алай болса да ол танк окъ, тоб да атмады, моторун
тохтатыб сабыр сирелди. «Не къан джауарыкъ эсе да бир
къарайым», — деб, бир мазаллы, танк таба таукел атлады.
Кенгирекде тохтаб къараса, танкны къызыл джулдузу!
Къууанч тыбырлы болуб, чабыб танкны къатына джетди.
Сейир болуб, къатында сюелди. Асыры къууаннгандан
джюреги тыпырдаб, санларына сууукъ тер урду. Олса-
гъатдан танкдан командир тамада лейтенант, джаш

адам, Вася Кузнецов чыкды. Бет тюрсюню кюнде, джелде кюйген кзурум бетли, тёртсандык джаш, кёкюрегинде да «Кызыл джулдуз» ордени кыызара. Эрлай танк башына кюноуб, тамагын бошлаб кычырды.

— Адамла! Эшитемисиз? Бери тынгылагыз! Энди сиз барыгыз да башыгызга бош болдугуз! Сизге эркинлик берилди! Совет Аскер немча фашистлени ууатханды, ала мукют болуб, башларын алыб кычыб бардыла...

Олсагъатда алайда болган ишни адам адамга айтыб да джазыб да ангылатырга кюолундан келмез эди. Бары бирден, кюмурсха тебеча, кюзгалдыла, бир-бирин тюрте, абындыра, талай минг адам совет танк таба атылды. «Ура», «Слава Советской Армии!» — деген тауушла хауаны кючледиле. Бёрк, габырай болса да кюолларына тюшген затланы кёкге-кёкге атдыла. Ауругъанла, кыарыусузла орунларындан да кюобалмадыла, келген кюуанчны кёрмегенлей, ол кече талай адам да ауушду. Ачдан кёбген джалангачланы кёрюб, командир терен ахсынды.

Джесирле совет танкны тегерегине басындыла, танкитни айландырыб кючакъладыла, ийнакъладыла. Бир кыаумланы кёзлери джыламукъдан толду.

Командир урушха ашыкды, басынганладан баш алыргъа изледи. Алай болса да кыатынла аны джибермедиле. «Ёлюмден кютхардынг, ёмюрюнг узакъ болсун, ананга сау-эсен баргын!» — деб алгышладыла. Зыккыл ала кытай чепкенли бир арыкъ кыатын, узун кюоллары бла джашны кыаты кючакълаб, башын да аны бойнуна салыб, кёзлерин кыысыб таралыб джылады.

— Анам, — деб джаш джазыкысыныб, башын сылады, заман болмагъанын ангылатды. Алай болса да, кыатын джаш айтханны ангыламайды, эки кюлу бла аны кёкюрегине кыысыб джибермейди.

— Джаным, Васенька! Саумуса?

Джаш, кюч этиб, кыатынны кюолларын бойнундан алыб, аны ачдан кёбген саз бетине кыарады. Джандан татлы анасыны огурлу ала кёзлерин таныды.

— Тобасто, анам? Сенмисе? Сора... Мен кыалай ал-

джагъанма? Тюшюм болурму? Къайдан чыкъдынг? — деб кючлю къоллары бла анасын кёкюрегине къаты къысыб къучакълады. Джашны къурум бетли бетинде джыламу-гъу анасыны джыламу-гъуна къошулду.

Мария, къалтырагъан къоллары бла баласыны билеклерин сылай, акъырын айтды:

— Кетген кече бир ачы тюш кёрдюм, къабырлада сени сын ташынгы къучакълаб сарнадым, ол бу къууанчны тюшю болур эди. Дагъыда сёлеше келиб къайгъылы сорду:

— Балам, төрт санынг саумуду? Нек асхайса?

— Анам, сен къыйналыр затым джокъду.

Джаш анасыны ачдан кёбген тюрсюнюне къысха-къысха къарайды. Озгъан къыйынлыкъланы, азабланы къозгъаргъа, сорургъа къоркъду.

— Анабыз, — деди танкны радисти Умарланы Мустафа, — сени джашынг бек тюрлю адамды. Ол бутундан ауур джаралы болуб, мени бла бир госпитальда джатды. Комиссиягъа кесини орнуна башха адамны джиберди. Джарасы да алай иги болмагъанлай, ма былай кёргенин-гча, урушлагъа кириб айланады.

— Да, не этсин балам, — деди Мария кёзлерин сюрте, — заман аллай заманды! Джетген кюн Ата джуртуна борчун толтура билмеген бала манга керек тюлдю...

— Анам! — деди Вася, — мен ашыгъама, мычымай сени юйге Ставропольгъа джиберирле, хайда, эсен кёрюшейик, — деб анасын къучакъларгъа тебинди.

— Тохта, тохта! Энди сен мени былайда къоюб кетергеми дейсе?

— Анам, джаным, кёзюм! Мен сени джаннган отха элталлыкъ тюлме.

— Васенька, бир да, эки да айтма! Мен сенден айырылыб, былайда къаллыкъ тюлме. Душмандан дерт къайтармай ёлсем, къабырым эки джарылыр!

Баласы болуша, Мария танкагъа кирди. Танкистле халкъ бла саламлашдыла, танк гюрюлдеб, илипин, къаб-хакъ истемей, уруш таба атылыб, ташайыб кетди.

Вася, анасыны бетине-къутуна сынаб къараб, аны ла-

герде уллу кыйынлыкъла сынагъанын ангылады. Алай а сёз кёзгъаргъа джылар деб къркъду.

Вася, анасына ариу айтыб, джууукъда санитар батальоннга элтиб салды. Анасына кёл этиб, кеси урушха кетди.

Марияны дохдурлукъгъа къууаныб алдыла, юсюне-башына да къарадыла. Къатынны скойюмлю бет тюрсюкюне, субай санларына аскер кийимле ариу джарашдыла. Кече да, кюн да, эки кёзю джукъу кёрмей, Мария, джан атыб, джаралы аскерчилеге къараб башлады.

Къозу бла Балхоз

Добраш джай элден таугъа — Хорасан аммасы бла аккасы Керимге — шпан къой фермагъа чыкъды. Кёмкёк гоккалы джалан сыртлагъа, гатлешлеге, аралыкълагъа, чегет кзулакълагъа къууаныб, анасындан джангы туугъанча болду.

«Балам», — деб аккасы къучакълаб аны эркелетеди. Энци малындан кърманлыкъ этиб, уланындан туугъаны къозу бауур бла, къозу къуйрукъ бла сыйлады. Танг аллы бла кетиб, эски стауатдан бир кюлте мусхот да келтирди. Добраш да орденли аккасына махтанды, айтханын джерге тюшюрмей, джумуш берсе, къанат битиб чабады.

Добраш хар затха тырмашыб, колхоз фермада не бла да болушургъа кюрешеди. Эртден бла эртде аккасы бла тенг къобуб, къойланы юзгереден отлаугъа чыгъарыргъа болушады. Бир-бирде ферма къатында къозулу къойлагъа къарайды. Бош заман табса, тюрлю-тюрлю китабланы окъуйду. Иги китабны магъанасын джарашдырыб аккасына айтады. Ол джашчыкъны окъуугъа тырмашханына къууанады. «Илмулу бол, балам, илмулу! Нарт сёз эсингде болсун: «Билекли бирни джыгъар, билимли мингни джыгъар».

Газетледен тышында да akka къойланы, аланы аурууларыны юсюнден тюрлю-тюрлю китабла окъуйду. Къойланы аурууларына къараргъа ол мал дохдургъа уллу джалыныб да кюрешмейди. Добрашха да юретеди.

Бир джолда Керим, джашчыкъны кесине чакъырыб, джумушакъ айтды:

— Балам, сен экинчи классны бошадынг. Уллу киши болдунг. Халкъ сёзню эшитген болурса: «Бешде — бешикде, онда — оюнда, къыркъда — къыйында, сегсенде — сентей-ментей, тогъсанда — тонкъайыр». Сен бешикден эртде чыкъгъанса, ондан атлаб бараса. Бююн къойланы кютерге сеннге ышанама. Беш джюз къойну кютген алай тынч тюлдю. Джер тубан басса, бёрю чабаргъа да болур... Къаты джангур джетгени болса, къойланы чатда къойма, былайлада чатланы ырхы, суу басаргъа ёчдю... Кёк джашнагъаны болса, дуппурладан, терек тюбюнден джанла. Былайлада шыбыла уруучанды. Не болса да, къоркъма, балам... Мен сени кибиб заманымда атам бла тауда, чегетде, уугъа да айланыучан эдим. Тюзю, бир джолда къармалыргъа аз къалдыкъ. Айлана барыб, атам кенгден атыб, бир айюню джаралы этди. Тебретдик аны ызындан, алда — атам шкогу бла, чегетде, сымарлаб къарай, шыкъыртсыз барабыз... Сора, тюз аллыбызгъа кёкен тюбюнден айю чартлаб чыгъыб, бизни таба атылды... Мен къачыб думп болдум, ол къачмады, батырлыкъ этди. Эрлай бир джанына джанлаб, уллу къарачай бычакъны сермеб алыб, айюню джумушакъ быдырын сылды. Зыр деб, къаны да, ичегиси да тёгюлдю. Эрши тукъум къычыра, тентирей-тентирей барыб, нарат терекни тюбюнде сойланды. Ол кюн кесини джигитлиги бла ёлюмден къутулгъан эди. Батырлыкъ этсенг, ёлюм сеннге къатылмаз, къачыб кетерикди.

Керим аз, сойюмлю сызгъыра, къой сюрююню гёзенекден чыгъарды. Сарыджилик, семиз шпан къойла, къалачмююз мазаллы къочхарла, иркле, ишекле, алларында уа пырх-чырх эте текеле, эчкиле, чемичле, улакъла джашил, ачыкъ чатны тюбюнден ёрге айланадыла. Сюрюочю таягъын джашчыкыгъа узата, акка былай айтды:

— Ма! Муну бла къойну не уругъа, не юркютюрге джарамаз, ол ырысды, ырыс. Аймушну ачы хапарын эшитген болурса? Малгъа сууукъ къарагъан, аны инджитген адам онгмаз, игилик кёрмез.

«Хыррейт», деб Добраш сюрююню ызындан кетди.

Ингирге сау-эсен кўойланы стауатха джыйды. Акка аны аллына чыгыб, кўуаныб татлы сёлешди.

Экинчи кюн акка джашчыкыга: «Кўозулу кўойлагыа кёз джетдире тур, алашагыа да бир кьарарса», — деб кеси сюрюу бла кетди.

«Алашагыа кьара десенг», Добрашха алтын-кюмюш да берме. Ол алашаны, Тулпарны, кўулакь суугыа элтиб джууундурду, сылады, ариу сёлешди. Тулпар да, аны не айтханын ангылагьанча, догьура кёзлерин джандырыб, анга скойюмлю кьарады.

Июлну аллында колхоз биченчиле ферманы туурасына, джалан сыртлагыа биченнге чыкьдыла. Кёб да турмай, уллу да, гитче да, дырынга джабышдыла. Ала бла бирге Добраш анасы Зайнеб бла фермадан джурюйдю.

Дуппуш бетин тер басыб, дырын джыяды, гебен этерге да болушады. Сыйдам бетле, талала сенек аууздан, гебенледен толудула. Ингир сайын Добраш, анасы бла фермагъа къайтыб, аккасына болушады. Джауум болуб дырыннга бармаса, халал Добраш хоншу амманы, эринмейин, не джумушун да этеди, отунун джарады, суу келтиреди.

Бир джолда амманы бузоуу тас болду. Амма, «ауруунгу алайымны» басыб джашчыкъдан тиледи. Ол, чабыб кетиб, чегет талада табыб, бузоуну сюрюб келди. Амма алгъышны кенгден келтирди: «Ана сыры балада...» ол ашхы анангы сыры сени юсюнгдеди, насыблы бол, ёмюрюнг узакъ болсун.

Къой ферманы башлары гоккалы, джалан, джашил сыртланы ашхамда огъуна къалын джер тубан кючледи. Тангнга дери юзмей тубан джауум себелеб турду. Кече къарангы, аякъ басханны кёз танымаз. Узакъда Минги Тауну ауангысы да аз-буз кёрюнеди.

Гёзенек ичинде сарыджилик шпан къойла, тогъай-мюйюз къочхарла, эчкиле рахат тынчаядыла. Рахатлыкъны бузгъан джангыз бир ана къойду. Кечени-кече узуну юзмей: «Ме-ме», — деб тамагъын бошлаб, таралыб, мангыраб турду. Керим акканы кёзю джукъу кёрмеди. Эртденбласында ол, Топалачха хапар сорду:

— Эшитген болурса, кече бир ана къой мангыраб тынчлыкъ бермеди. Насыбсыз, бир кесек хырха да болгъанды. Билмеймисе, анга не болгъан болур?

— Тюнене сюрюуде алай мангырагъан къой джокъ эди... Не болгъан эсе да, кече болгъан болур!

— Эшта! Эшта! Бош айтаса, аны алай къайгъылы мангырагъанын мен ашхамда огъуна да эслеген эдим. Керим намыслы, сабыр, къызылууурт адамды мангылайында болмаса, не излесенг да, бетинде бир джыйрыкъ табмазса.

Бедеу санларын акъырын къымылдата, шош сызгъыра, юзгереге кирди, 500 колхоз къойну ичинде мангырагъан къойну табды. Джелини кёбюб, къызыб тургъанын кёргенлей огъуна аны къозусу тас болгъанын билди. Сора ол Топалачха ачуланды:

— Сени район газет асыры бек оздуруб махтайды,

къарар керекли къозуну тас этгенсе. Мен колхозда къойчу болуб айланганлы ма джыйырма бла беш джылдан атлайды, бююннге дери джангыз бир мал башсыз болмагъанды. Былтыр тѣлю башын иги сакъладыгъыз, хар къойдан да джюнню онглу бердигиз деб, махтадыла районда, эришиуде эм баш ёчню бизге бердиле... Энди, мал саны планы толмаса, биз бетибизни халкъгъа къалай кѣргюзюрбюз? Айхай, кеси да алай бош къозу болса уа, аламат племенной шпан къозу!.. Аны анасы, чиллеча дуу джана, алты килограмм джюн береди... Аллай мал сау районда да азды.

Тынгылай келиб, къарт Топалачдан хапар изледи.

— Эсинге бир тюшюрчю, сен фермагъа айланган заманда къозу турамы эди?

— Не сагъыш этиб да къозуну къайда тас болгъанын билалмайма!

— Итибиз а, итибиз, Балхоз дейме, нек кѣрюнмейди? Анга уа не болду?

— Тюнене, — деди Топалач, — сюрюуден, менден айырылмай айланды, алай а ингирде эслемедим, ферма таба джанлагъан болур, деб тура эдим. Тюзю, таб къаты джангурда да ол сюрюуден джанламаучанды.

— Да болсун, — деди Керим, — сен къой сюрюуню Къышкъыт башына чыгъар, анда отлау эркинди. Мен, сен тюнене айланган джерлеге бир къарайым, ким биледи, бир ыз табсам а!

— Аття, — деди аны уланындан туугъан тѣгерекбет, къызылджаякъ Добраш, — ауругъан бутларынг бла сен ары баралмазса, къыйналырса. Мен барайым, тюнене сюрюу къалайда айланганды? Къайда излерге керекди?

— Атам, — деди Топалач, — энди бу тубанда, бу джауумда Добраш — къагъанакъ сабий, — кеси джангыз барыб, чегетде къозу табары ётюрюкдю, мен барайым...

Джашчыкъ кѣлкълды болуб таукел айтды:

— Нек болама къагъанакъ? Кесим нек айланмайма? Чегет болса да манга не башхасы барды?

Топалач сѣзню накъырдагъа, чамгъа бурургъа излейди:

— Кѣкен тюбюнден шыб деб аллынга бир мазаллы

айю чыкыгъанлай, кёлюнг кетиб, ойсураб, аунаб къалсанг, къалай болур?

— Аття айтыудан, айюню кючю онглу болса да, алай уллу батырлыгы джокъду. Илгениб, къоркъуб ёлген къояннга киши да тюбемегенди. Къоркъыгъандан ёлген айюню аття кеси да кёргенди. Мени кёргенлей, айю ойсураб кеси томалыргъа да болур!

— Ай, джаша! Аферим, балам! Аферим! Тюзю, Топалач санга къагъанакъ сабий деб бош гырылдайды. Сен экинчи классны бошадынг, энди уллу киши болдунг. Къарачай халкъны акъыл сёзю эсингде къалсын: «Адам боллукъ, джети джылда да баш болур, болмазлыкъ—къыркъда да джаш болур». Добраш! Балам, разыма, хайда, бар! — Анга ол къулакъда, бу къулакъда изле деб юретди, арт сёзюн ахсыныб бошады.—Тейри, бош дыгалас эте болурбуз дейме, къозу биз табардан озгъан болур. Ол биягы чыгыр къуш андан бошагъан болур. Таб, андан заран джетмеген эсе да, къозуну бёрю кече чегетде къоймаз. Ол къойлагъа, кече къой эсенг, кюндюз да чабады...

Добраш Керимни акъ башлыгынын да башына атыб, гыртчы санларын къатдырыб, тири-тири атлаб тебреди. Аккасы аны ызындан къайгылы къычырды:

— Балам, кечикме! Эшитемисе! Кечикме!

— Хо-хо! Болсун,—деб джашчыкъ эрлай къулакъ ичинде джер тубаннга ташайды...

Добраш къой сюрюню сокъмагы бла тубан джауумда, терен ханса джибиб, юсю-башы да кылды болуб кёб айланды. Кюнортада, джангур тохтаб, джер тубанла чачыла, седирей башладыла. Кюн таякъла да мылы къырдышха тегюлдюле. Бара-барыб, тёрт санын да къара тер басыб ачыкъ, джашил чатны башына чыкъды. Къолу бла кёзлерине салкъын айландыра, тегерекге сынаб къарады. Алай а, гоккалы джашил талалада, гатлешледе, аралыкълада бир джан да эслемеди. Сора алайдан чегет башында бир узун талагъа тюшдю. Тёрт джанын къармады, кирмеген джери къалмады, табсанг — къойма, къозу думп! Къой сюрюню сокъмагы бла алайдан да чегетге кирди. Терен ханса балдыргъанлагъа, андызлагъа абына кёб айланды. Чыпчыкъ джырлагъандан ары дуния рахат,—

къозуну табмады. Айлана-айлана барыб, бир сыйдам аралыкны тюбюнден ёрге айланды. Чирикледен иги кесек къозукъулакъ да, мусхот да джыйды. Аралыкъ башына арыб чыкыгъаны бла джумушакъ хансха батылыб олтурду. Не бар, не джокъ деб төрт джанын сымарлады.

Бир къымылдагъан ышан джокъ, дуня шаш... Къарай кетиб, къулакъ башында, джохар терекни тюбюнде бир агъаргъанны эседи. «Эй, къозуну табыб къойдум дейме», — деб, къууанч тыбырлы болуб, Добраш секириб туруб, алайгъа атылды. Хырылдаб джетиб къараса, хансха батылыб бир къайын томурау. Ай, анасыны, къозу табылмады кёреме, — деб къыйналды. Сагъыш этди, ойлашды. «Сёз ючюн, бёрю ашады эсе, сюек-мюек, не да бир къан ыз нек джокъду? Ишек джокъду, чыгыр къуш алыб кетген болур», — деб джашчыкъ къозудан умут юзюб мыдаланды. Туруб, арыгъаны бла ауур, акъырын атлай ызына ферма таба айланды. Бара барыб, чауул башында бир чыгыр къушну эседи. Ол уллу къанатларын кенг джайыб, алайда төгерек айланады... Джашчыкъ олтуруб сымарлаб къарады. Къушну керексизге алай төгерек айланмагъанын ол эртдеден огъуна да биледи. Сора къуш уллу къанатларын джуммакъ этиб, окъча джерге атылды... Бир затны сермеб тутуб учуб кетерге умут этди. Алай а джерден дженгил айырылмады. Олсагъат бир джанындан бир мазаллы бёрю чартлаб чыгыб, анга атылды, экиси да сермешдиле... Башлы-тюблю болдула. Джашчыкъ секириб туруб:

— Эй! О-хахай, — деб, къычырыкъ этиб алайгъа чабды. Абына-сюрюне, тар къулакъдан атлаб, эрлай чауул бетге чыкыды. Къараса, аны аллына Балхоз окъча атылыб келе. Джетиб джашчыкъны ийнакълады. Юсюне-юсюне секириб, къолун, бетин джалады, урчукъча төгерегине айланды, асыры къууаннгандан джерге аунаб, арыбери да томалды. Алай эте келиб, Балхоз дагыда айланыб ызына чабды. Добраш да аны ызындан ашыкыды. Чабыб джетиб къараса, акъ къозучукъ чауулда ташла арасында сойланыб джата. «Харибчик, ёлюб къалгъан кёреме», — деб бушуу этди. Энишге ийилиб къолуна алыргъа кюрешди, алалмады. Къозуну онг бутун таш басыб тура.

Добраш эрлай ташны бир джанына аудуруб, кьозуну кьолуна алыб: «Харибчик, саумуса?» — деб, кьууанч тыбырлы болуб, айландырыб талай кере кьучакълады. Ол да джумушакъ хамхотчугъу бла эмчек излеб, джашчыкъны кьолун, бетин мылы этди.

Джашчыкъ кьолу бла тинтиб, сынаб кёрдю, кьозуну аякъ сюеги сау болгъанын ангылаб, кьууаныб, аны эрнинбурнун уппа-чуппа этди. «Сени кючюнг бла кьозучукъ ёлюмден кьутулду, джаша!» — деб, Добраш итни башын, сыртын да сылаб махтады. Джангурда кечени кече узуну къалай сакълаб турдунг? Машалла санга!

Добраш, кьозуну кьойнуна алыб, бара-барыб отлауу эркин бир чегет талада тохтады. «Ачдан ёлесе, хариб, бу татымлы кырдыкдан бир-эки къаб», — деб отлаугъа бошлады. Алай а кьозучукъ аякъ юскюнде атлаялмады, тентирей-тентирей, барыб, кьырдышха томалды. Джатыб тургъанлай, отлаугъа джабышды. Кюн да эрлай аны къарыусуз санларын джылытды. Кёб да турмай, ол огъурлу кёзчюклерин джандырыб, сынаб тёрт джанына къарады, «Ме-ме» деб анасын изледи.

Бара-барыб джашчыкъ къалын чегетге кирди, ачлыгъыны юскюне арыгъаны да кьошулду, бутлары, билеклери талыб, къысха-къысха солуду. Аны юскюне да ургъую, сокъур чибини да басыныб инджитдиле.

Ингирала чегетни гюрюлдетиб, къара тубанланы сюрюб, джел келди. Чыпчыкъла да, джырларын унутуб, мукъут болуб бирер джерге къысылдыла. Кёк ачы-ачы чартлаб кюкюреди, челекден къуйгъанча, ургъан джауум джетди. Джашчыкъ да кьозучукъ да эрлай къара кылды болдула. Добраш арыб, абына-сюрюне, аманны кеминде нарат терекге джетди. Кьозу да кьойнунда, терек тюбюне къысылды. Балхоз да тюз аны къатына чёкдю. «Джангур шох болса кетерме», — деб кёб сакълады. Кёз байланды, кече къарангы болду. Джангур тохтамады. Кече джетиб, къанатларын ёзеннге джайды, аякъ басханны кёз танымазча болду. Арыгъаны бла Добраш баш къагъа башлады. Олсагъат тёбен джанында чегетде «у-у-у», — деб бир бёрю созуб улуб башлады. Джашчыкъ сескеклениб, тёрт джанына къарады, Балхоз да башын кёлтюрюб джыйлады...

Кёб турмай бёрю улугъан тохтады, джашчыкъны да джюреги бираз джапырылды... Джукъу джетиб бойнундан басды, ол дагъыда баш къагъа тебрегенлей, узакъ болмай ол биягъы бёрю: «у-у-у»,—деб созуб улуду. Балхоз секириб туруб: «Хаб-хуб» эте, алайгъа таукел атылды. «Балхоз, тохта, мах-мах»,—деб, талай кере къычырды джашчыкъ. Алай а ит базыкъ ауазын бошлаб: «Хаб-хуб» эте, къарангы чегетге ташайды. Добраш итни ызындан чабды. «Балхоз, мах-мах»,—деб чакъырыб кю-решди. Аны хаб-хуб тауушу чегетде узакъдан келди. Андан ары барыргъа къоркъуб, ызына къайтды. «Ишексиз, бёрю Балхоздан бошады», деб къыйналды. Асыры къоркъгъанда джашчыкъны, тёппе тюклери ёрге туруб, санлары джызылдады. Алай а эс ташламады, кеси-кесин къатдырды.

Бир кесекден итни чабханы, бёрюню улугъаны да тохтадыла. Добраш, «Балхоз, мах-мах» деб, дагъыда талай кере къычырды. Алай а, итни аты-чууу да чыкъмады, думп болду. «Ай, анасыны, къалай алапат, къалай акъыллы ит бошалды!»—деб джашчыкъ джыламсырады.

«Да, эртден бла барыб бир къарарма»,—деб ол къозуну къойнуна алыб терек тюбуне олтурду.

Джангур да тохтаб, тубанла седирей башладыла, деппан къаяны къучакълаб тургъан тубан да юзюле, кёлтюрюле тебреди.

Добраш баш къагъа тебрегенлей, къозу илгениб тыпырдады. Эслеб къараса, узакъ болмай, бир ит, скелиб, анга къараб тура... Секириб туруб: «Балхоз, мах-мах! Берикел, къайда тас болуб айланаса?»—деб татлы сёлешди. Ол «ит а», ызына урчукъча, къысха бурулуб, мукъут болуб, къачыб къарангы чегетге сингиб кетди. «Балхоздан да бошаб, бёрю энди манга келиб айлана кёреме»,—деб къарангы къулакъгъа джити къарады.

Аллында тик кюнбетде дорбунга: «Не бар—не джокъ» деб, къысха-къысха къайгъылы къарады. Уллу дорбун эрши къара ауузун аны таба ачханды. Добраш бу дорбунну юсюнден талай аман хапар эшитгенди. Ол хапаргъа кёре, кече къаурабут шайтанла, салам отну шынкъарт этиб, гылакканы басыб, кёзбау бла джолоучулану кесле-

карт. 3102

Историко-Терасский

рине чакъырыб къырадыла. Джашчыкъ шайтанланы юсюне да айюден, бёрюден къоркъады. Тёрт джанына илгиздик къарай келиб, кенгде, чегет бетде бир от джарыкъны эслеп: «Тоба, тоба! Алайда адам джашамайды, ол от да къайдан чыкъды?» — деб сескеклениб, сейирсинди. Сымарлаб дагъыда къарады. Отну тегерегинде бир затла кымылдагъанча кёрюндюле. Ёрге туруб, сымарлаб къараб, ол биягъы кымылдагъанланы эследи. Санлары джызылдаб, джюреги тыпырдады. «Ишексиз, ала амма айтхан къаурабутла болурла», — деди. Добраш алай къоркъуулу къара сагъышха кириб тургъанлай, тюз огъары джанында къая ранладан: «Хи-хи, хы-хы» — деб былай бир тюрю таууш келди. Олсагъат амманы хапары шаркъ деб эсине тюшдю. «Ишексиз, адамгъа заран салыучу къара джин болур», — деди. «Хи-хи, хы-хы», — деб ол биягъы таууш дагъыда талай кере келди. Бир-бирде ол былай тай кишнегеннге да ушай эди. Джашчыкъ уллу къара кёзлерин джандырыб тёрт джанына къарады. «Тууайласам, къачмазмы», — деб ингичге ауазын бошлаб: «Эйт! Туай-туай», — деб кычырды. Чегети, къаясы да анга джууабха тууайлауну басыб къоркъуууну юсюне да къоркъуу къошдула. «Хай-хай!» чегетни кече джашауу къалай халекди! «Бу джол джаным бир кутулса, былай кесим джангыз чегетде квалмаз эдим», — деди.

Кёб да турмай, чегетни квалынындан, не батыр адамны да къоркъутурча, джашчыкъ дуниясында эшитмеген, бир ауур хырылдагъан таууш келди. Ол таууш бир-бирде адамны джаныуар тутуб талагъаннга ушайды. Асыры бек къоркъгъандан, Добрашны кёзлери алас-булас этиб, гыртчы бутлары кыйылдыла. «О, хахай! Анам!» — деб кычырыкъны басаргъа да бир тебреди. Алай а къоркъду, не кычырыб кюрешсе да, кишиден болушлукъ табмазын эследи. «Бюгече бёрюсю да, шайтаны да манга былай некъаныкъдыла?» — деб кыйналды. Ачлыкъ да, сууукъ да, къоркъуу да бир-бирлерине кшошулуб, тамам азабын чекдирдиле.

Тангны бурну къарагъанын эслегенлей: «Ох-ох! Энди ёлюмден кутулдум шойтда», — деб къууанч тыбырлы болду. Танг иги джарыгъанлай, чегет башына ба-

рыб: — «Балхоз, Балхоз!» — деб созуб къаяланы, чегетни зангырдатыб, талай кере къычырды. «Ай насыбсыз, Балхоз, берю сагаллаб къойду кёреме. Къалай акъыллы, къалай алапат ит къабылды!» — деб Добраш, джылары келиб къыйналды. Ызына къайтыб, къозуну къойнуна алды. Мангыраб, кёзчюклерин джандырыб, «ачдан ёлеме» дегенча, джылы тили бла джашчыкъны бетин джалаб мылы этди. Добраш, аны кёлтюрюб барыб, талачыкъда джумшакъ отлаугъа бошлады. Джабышыб, мушулдаб татымлы, мылы кырдыкны иги кесек отлады...

Добраш къозуну башлыгъына чырмаб, къалын чыкъда сокъмакъ этдире, тири-тири атлаб, эрлай чегет башына гоккалы, ачыкъ талагъа чыкъды... Къараса, Балхоз, ачыкъ чегетде узун-узун секириб, аны таба атылыб келе. Джашчыкъ: «Тоба-тоба, тюшюм болурму», — деб сейирсинди. Бир джылны кёрмей тургъанча, ит, къызыл тили салына, джетиб, аны юсюне-юсюне секириб ийнакълады. Добраш да, къууаныб, аны эки къолу бла къаты къучакълаб эркетди.

Ала алай эте тургъанлай, кийиз бёркю да къолунда — Керим да хырылдаб чабыб джетди. «Балам, саумуса? — деб къучакълады. — Кечени кече узуну изледим, къулакълада-чегетледе кирмеген джерим къалмады. Хата болду дедик да, кемсиз къоркъдукъ. Эм ахырында Балхоз тюзетди. Балам, уллу киши эталмазлыкъны этдинг. Тоба, тоба! Къалай табдынг къозуну да? Мен андан умут юзюб бошагъан эдим. Бу ауур къозуну кёлтюрюб да къалай келдинг?

Добраш аккасына хапар айта, ингирге фермагъа джыйылдыла. Ол биягъы ана къой: «Ме-ме», — деб таралыб джылай тура, Добраш къозуну элтиб, къой сюрюню къатында джерге бошлады. Ол таралтыб макъырыб анасын изледи. Къой джортуб джетди, ийисгей келиб, баласын таныб, къууаныб джалаб тебреди. Къозу, къызгъан джелинни табыб, тобукъланыб, эмчекге джабышды. Ана къой, разылыгъын билдиргенча, догъура кёллерин джандырыб джашчыкъгъа сүйюмлю къарады. Амма да, джашчыкъны анасы Зайнеб да чабышыб джетдиле. Зайнеб баласын къучакълай, къайгъылы сорду:

— Балам, былай кьубабет нек болгъанса? Ауругъанынгмы барды?

Джашчыкъ, уллу къара кёзлерин джандырыб, джууаб бермей, баш энишге къарады.

Керим джарашдырыб, Добрашны хапарын айтды. Амма акканы ауузуна чабды:

— Оу, мен джарлы, ол хапар неди? Ишексиз, джашчыкъ къаурабутлагъа тюбегенди, заран джетгенди... Бир тюкюрейим,—деб джукъа эринлерин кымылдатыб, шыбырдаб тебреди...

— Къагъанакъ сабийни кече кесин чегетге джибе-риб, — деб амма, кызыб, чамланыб башлады. — Аллах-ха шукур, былай келгенине сау-эсен, къурманлыкъ этерге керекди... Майна, Худаны джашчыгъы чегетде айюден къоркъуб, къалай джазыкъ, къалай насыбсыз болуб къалды!.. Бююн да тили тутулуб, бир сёз да айталмайды, эки буту да къурушханлай къалдыла...

— Кел, балам! Ачдан ёлдюнг, хариб,—деб, амма Добрашны юйге чакъырыб, кёлуна бир сап-сары къалын къаймакъны узатды.

Джашчыкъны табылгъанына къууаныб, ингирде хоншула келдиле. Ала бла ийнек ферманы тууарчысы Топай да келди. Орну-башы джараштырылгъан эркин юй адамдан толду. Джаш къауум ёрелешди, шиндик джетменген, джылы келген къатынла да джумушакъ орунлу темир орундукълагъа батылыб олтурдула. Къалын къара къашдарын кёлтюрюб, Топай сёз башлады:

— Оллахий, билляхий, бу джашчыкъны табылгъанына, кесими балам табылгъан чакълы бир къууандым. Энди мындан ары игилик—бери, аманлыкъ—кери, юйюгюз къууанчдан толсун.

Сёлеше келиб, Топай, кичи джашындан, Сапардан тарыгъыб тебреди.

— Да, Керим, биз сизге бек сукъланабыз. Сен насыблыса, насыблы! Джашынг биргенге махтаулу къойчу болуб айланады. Мени балам а, Сапар дейме, соргъан да этмегенлей, сахаргъа секирди да кетди... Айхай, бир иги ишге кирсе уа! Шофер курслагъа джарашханды... Андан меннге не хайыр? Андан кеси да не насыб табар? Хаман

зыб-зыб дер да чабар да айланыр, бара-барыр да тардан Къобаннга томалыр, сора, кесинден да бошады, бизден да бошады. Къууанчны башы малчылыкъды, малчылыкъ. Тейри, Керим, сени Добрашынга уллу ышаныу джокъду, эл школну бошагъанлай, сахаргъа къачарыкъды... Энди, ахыры, джаш тѣлю былай этерик эсе, биз, къартла, ёлсек, малгъа ким къарарыкъды?!

Къартны сѣзлери Добрашны джюрегине джарашмадыла. Топайгъа хыны къарады, разы болмагъанын билдирди.

— Мен бир джары да къачарыкъ тюлме! Былай фермагъа аккама келиб, къойчу боллукъма. Уллу школгъа джибергенлери болса да, мен мал дохдур болуб келликме...

— Джаша, балам! Къурман болайым джанынга, сенден алгъа ёлейим, — деб аммасы, къууанчлы ышарыб, уланындан туугъанны ийнакълады.

Арадан эки-юч кюн кетди, Добрашны мыдахлыгъы, къуба бетлиги алкъын кетмегенди. Анасы Зайнеб, аны эслеб, къыйналады, баласыны джюрегине бир къоркъуу тюшгенин ангылады.

Бир кюн ашхамда, дырындан къайтханлай, ашамай-ичмей, Зайнеб джашына джумушакъ халда айтды:

— Балам, кел Шауешик къулакъда ол сен кѣрген отха бир барайыкъ.

— Сора къарангыда къалай барырбыз? — деб Добраш, анасына къоркъуулу къарады.

— Къоркъма! Тур бери, экинчи классны бошагъанса, эркиши тюлмюсе? Балам! Къызбайлыкъ уллу бедишлени бириди, ол кир ат юсюнге бир кере джагъылса, кетмез, манти башыча, джабышыр, джюрегинги къыйнар, унукъдурур. Сора: «Кесим барайым», — деб къатын таукел туруб, таягъын да алыб эшикке чыкъды.

— Алынганмы этгенсе? Тохта! Кечегиде бир хатагъа къалырса, — деб амма хахайны басды. Джашчыкъ арсар болуб, бир кесек тынгылады. Сора, секириб туруб, анасыны ызындан атылды. Джетиб, аны къолундан къаты тутуб, тири-тири атлады. Кече къарангы, аякъ басханны кѣз танымазчады. Абына-сюрюне, ташлы къулакъдан атлаб, бара-барыб чегетни къалынына кирдиле. Къулакъ

ичинде суу боюнлары терен ханс, балдыргъан, ындыз толду, къулакъ суу, хансха батылыб, тунакы шууулдайды. Айланч суудан, чыпал-чупул этдире, ташлагъа абына, ары-бери талай кере ётдюле... Кёб да бармай, джашчыкъ, илгениб, анасына къысылыб шыбырдады:

— Майна, ол мен кёрген от! Симсиреб экиси да алайгъа джити-джити къарайдыла. Джарыкъны тютюню джокъ, алайгъа айны бир хуртдагы тюшгенча, ай джарыкъгъа ушайды. Добраш, сескекли болуб, анасына шыбырдады.

— Анам, от тегерегинде къымылдагъан зат бармыды? Къаурабутла кёрюнемидиле?

— Огъай, балам! — алайда къаурабут да, томураубут да джокъду, — деб анасы джууаб берди. Зайнеб джарыкъ таба таукел атлады.

— Тохта! Анам! Барма, къан джауады! — неме... — деб джашчыкъны джылары келди. Анасы, барыб, ол джарыкъны тюз къатында ёрге сюелиб, баласын къатына чакъырды.

— Къоркъма, кел бери! — деб, ол энишге ййилиб, отну эки къолу бла да айландырыб сылады.

— Быллай бир нек къоркъдунг? Кел бери! — деб анасы хыныракъ къычырды. Добраш аманны кеминде, абына-сюрюне, барыб, анасыны бутларына къысылды. Анасы, этеклерин джайыб, ол джарыкъны къыйырына чёгюб, джашыны билегинден кесине тартды:

— Ма, тий да бир кёрчю!

Добраш джюреги тыпырдай, ййилиб къолун джарыкъгъа джетдирди.

— Асто-приллах, кюйдюрмей кёреме, бир джылы ышаны да джокъ. Не затды бу сууукъ, къаты зат? — деб сейирсинди.

— Балам, энди муну не болгъанын ангыладынг болур? Не-е?... Былайда джин да джокъ, шайтан да джокъ! Бу дюккючдю, дюккюч! Мен школда химиядан окъутама, билиб айтама...

— Дюккюч деген неди? — деб джашчыкъ сейир болду... Бу уллу чегетде дюккюч азмыды, сора ала нек джанмайдыла да?

— Чирий келиб, бир мардасына джетсе джарытады ансы, хар дюккюч да джарытмайды.

— Анам, ол «Хи-хи, хи-хи», деген таууш, бир-бирде тай кишнегеннге ушагъан, неди да?

— Ол а джылкычы кыушду. Ол аны кечеги джырыды!

— Сора адамны джюрегине кыоркыуу берген, ол ауур ынгычхагъан, хырылдагъан таууш а неден болду?

— Балам, аны алай этген да кыулакылы гылын кыушду. Балам! Энди ангыладынгмы? Мен билгенден, сен чегетни бек сюесе... Алай а аны джашауундан хапарынг джокъду, азды, чегетни джашауу бек сейирди. Артыкъ да, кече аны джашыртын ишлери кёбдюле. Сен чегетни эм аны джануарларыны кыалай джашагъанларын билсенг, сора чыртда кыоркыарыкъ тюлсе. Кыоркымакылыкы — кыызбайлыкыдан, кыарангылыкыдан чыгъады... Сёз ючюн, алгыын кюнню, айны нек тутулгъанларындан халкыны хапары болмагъанды. Ай тутулгъан кече: «О! Хахай, айны сакылагъан итле джукыладыла, джелимаууз айны джутаргъа тебрегенди», — деб, халкы кыуугъун этгенин кесим кёргенме. Халкы, кыозгъалыб, орамлагъа чыгыб, тазланы, кыанджал челеклени зынгырдатыб, тарх-турх, деб шкок атыб, кыычырыкъ, хахай этиб, кыатынла джылаб, кыаллай бир кыыйынлыкыла кёре эдиле... Молла да: «Тыбырыбыз кыуруду, кыан джауду энди. Ахырзаман джетди», — деб кыоркыууну юкуне кыоркыуу кыоша эди.

Добраш сагышха кириб тынгылайды.

Джассыда экиси да фермагъа кыайтдыла. Ол кечеден сора Добрашны, кыоргъашынча, джюрегин басыб, аурутуб тургъан кыоркыуу чачылды. «Кыызбай деген бедишликди, кыоркысанг—андан кыоркы, ол бедиш суу бла джуусанг да кетмейди», — деб анасы айтхан акыыл сёз аны эсинде кыалды.

Алгыынча кыоркымай, Добраш ол чегет кыулакыда, барыб энди мал кютеди, наныкъ, дугъум да джыяды.

Бир джолда джашчыкъ, ашхамда наныкъдан келе, чегетде отун эте айланган бир кишиге тубеди: «Тоба-тоба,—деб ол сейирсинди.—Былайда кыабан да, айю

да толу, ингирликде кьоркъмай къалай айланаса? Аферим санга, батырдан ёлум да кьоркъады», — деди.

Августну аллында кьозулану кьойладан айырдыла. Окъуу башлангычыннга дери Добраш фермада кьозучу болду. Аккасына соруб, ол кьозулану аурууларындан, джашауларындан хапарлы бола башлады...

Добраш табхан кьозу да ёсдю, богъагъы салына, келбетли кьочхар болду. Ол, кьочхарындан энди эки кёзюн алмай, ышарыб къарайды.

Ай джарыкъда

Июлну ал кюню, кёкде булут ышан да джокъду. Кюн аяусуз кызыдырады. Алай болса да, тау аязны кюнден иссилик кишини да инджитмейди.

Кюнорта бола Азамат, гыбытлы тору алашасына кьонуб, тау таба атланды. Юсюнде — заповедник берген кийими, чырайлы, скойюмлю бетине омакъ фуражка ариу джарашады. Бойнунда да чечме шкогу. Элде анга тюз иннетли, кирсиз джюрекли адам дейдиле. Ишини юсюнден къайгъы эте келиб, сагъышха сингди: ол аягъы сынган доммай тана не эте болур? Доммай бугъачыкъны уа ийнек фермагъа къачханын къалай тыйсын? Кече суугъа тюшген джолчукъларын сакълаб, буулану бир санаялсам! Эси алай сагъышха кетиб тургъанлай, аллында бир хыны таууш чыкъды. Къараса, зукку Чокай бла Елбуздукъ, эски джыгырала, намысларын, сыйларын аракъыгъа сатханла. Чокай джалаң баш, чачы тозурай, агурчача зугул бетин тургъузуб, хыны башлады:

— Эй! Азамат, былай сабыр болчу! Санга бир энчи сёзчюгом... Экисини да къулакъ отлары онглу болгъанын эслеб: «Биягъы сиз биягъынлай! Не сёзюнг барды манга?» — деб Азамат, къатларына джетиб, тохтаб джители къарады...

— Заповедник деб сен бир уллу ырысхыгъа батханса да, ох дейсе, — деди Чокай, тили чала, — бу ёзенде къаллай аламан биченликле, къаллай сейир джайлыкъла бар-

дыла! Аланы барысын да сыйырыб заповедникге алдыгъыз... Халкъ да хан турду. Кесинг а, не сёз, неге да эркин, заповедникни мюлкюн сормагъанлай ашайса, джыл сайын ёзен ичинде, маджал талалада, антау гебенле этесе... Тюзлюк къайда? Энди бу былай нек болады? Не-е?

Азамат къонгурау ауазын аз кёлтюре, къаты джууаб берди:

— Телинге урдурма. Халкъгъа оноу этме да, кеси башынга оноу эте бил, элде биченлик, джайлыкъ керекли киши да джокъду. Бу заповедник халкъ ючюн къуралгъанды, анда ишлегенле да бу элчи адамладыла. Ол биринчиси, экинчиси уа: бурун бу ёзенледе доммайла, буула сюрюу-сюрюу айлангандыла. Ма былай сени кибик чынкъылбашла, хаман къырыб, аланы дуниядан думп

этгендиле. Энди Совет власть, ачха-бочха да аямай, табигъатны байлыгъын орнуна салыргъа кюрешеди. Табигъат дуняны тутуругъуду. Ол къуруса, адам улу да къуруду, сен да къурудунг!..

Узун мыйыкълары да кълалтырай, кълызгълдым киштик кълзлерин да джандырыб, Чокай чагълыб тебреди...

Азамат аны аузуна чабды:

— Быдырынгы былай аракълыгъа бошлаб айланмай, бир джерге орналыб нек ишлемейсе?

— Мен аракълыны алай ойнаб ичмейме, тамам мадарсыз болуб тартама. «Аракълыдан айырылсанг ёллюк-се», деб дохдур мени кесиме айтыб кълйду. Ёлюрге киши да сълмейди, сен да ары ашыгъа болмазса. Ол бири. Экинчиси: аны ючюн сени нек къларнынг ауруйду, сени ачхангы джоя болмам да!.. Эски коммунистме деб хаман махтанаса, эсингде болсун, дуня кълзюдю, «тыпырдаса, тай озар...» деб эшитген болурса.

— Сора коммунист болгъланыма мен нек махтанмай-ма? Манга да, санга да эркин джашау берген Коммунист партия тълмюдю?! Коммунист болгъланыма эндиге дери махтана да келгенме, ёлгюнчюге дери да махтанганлай джашарыкълма. Сълз ючюн, Ата джурт кълзауатда Коммунист партия болмаса, сен не болур эдинг, билемисе? Не? Кълатынынг фашистлени кир шалбарларын джуучу болур эди, кесинг да аланы чахтаналарын кюречю болур эдинг.

— Азамат, сен мен айтханны нек ангыламайса? Мен айтхан неди? Коммунист тюз адам болургъа керекди. Сен кертиси да алай тюз адам эсенг, манга заповедникден биченлик нек бермединг? Не-е? Сен заран болдунг ансы, берлик эдиле.

— Да кел да ишле заповедникде, — деди Азамат хыныракъл, — чалкълы ыз санга да табылыр.. Алай болса да, бир сорлугълум: аллынгда кълотур тананг болмагъланлай, санга не бичен керекди? Бойнумад, сен барыб бир дюрю чыкълсанг!..

— Кълб кълалмагъланды, джашым тюрмеден кълайтырыкълды, ол чалыр, эгечим джюн сатыб иги хайырчыкъл этеди, узаймай ийнек да аллыкълбыз.

— Да джашынгы юсюнде да кесингсе терс. Ол санга кюлте-кюлте ачха келтирген заманда, муну къайдан таба са, деб нек сормадың? Къууаныб, ачханы аракыгъа джоюб нек айландынг?

Бети-къуту тюрлене, зукку Чокай, джукъа эринлерин кыйсыгына бардыра, кызыб ичин тѣкдю:

— Азамат, айтдырмай кыймай эсенг, джашымы ишин къозгъаб, милицияны юсдюрюб айланган сен болдунг да. Сен къабынгдан эртде чыкыгъанса. Ол бир кюн, мени юй бийчеми наныкъларын да сыйырыб, заповедникден нек кыстаб джибергенсе? Энди чегетде аллах берген наныкъланы да санга сормай ашаргъа мадар джокъмуду? Билеме, сен наныкълны кесинге сакълайса, барание этериксе. Доммайла, буула наныкъл ашамагъанларын ким да биледи. Билеме, сен мени былай ызымдан тюшюб къырама-джырама деб айланаса. Эсингде болсун, манга къазгъан урунга, кесинг, ма былай доб деб, тюшюб къалыргъа да болурса.

— Чокай, кийиклеге джутланнганынгы кый, деб мен санга ненча кере айтханма? Тохтамадың. Ишексиз, тынкъайыргъа башлагъанса.

— Ангыламадым? Не тынкъайгъан хапарны гырылдайса?

— Чибинлеме, Чокай! Сени кир ищиклеринги алай башлары джабылыб къалмазла... «Уруну арты къуру»,— деб къарачай халкъ ойнаб айтмайды.

Азамат, джоргъа алашасын бошлаб, токъл санларын чайкъалтыб, къургъакъл джолну букъулатыб ташайыб кетди. Ала да нелени эсе да гырылдай къалдыла.

Кѣб да бармай Азамат Къызгъыч ѳзенни ѳрге тау таба айланды. Терек салкъынлада, гоккалы талада джандетге киргенча болду. Былайда табигъатны ариулугъуна ким да сукъланырчады; бир кере кѳрсенг, тансыкълаб экинчи кере да чабыб келирсе. Ёзен ичи, аны эки бети — къалын чегетле, гоккалы ачыкъл джашил талала, чатла, гатлешле... Ёзен башлары кириш къаяла, къая тюбледе, урбунлада, ичлеринде суулары шууулдай, терен бугъойладан сууукъл ура. Кюрт аякълада адам кесини тюрсюнюн кѳрген, кѳм-кѳк чокъуракъл кѳлле, бир къауум кѳлню юсюн-

де бузу, июнда да толусу бла эриб кетмез... Кюн, хауа тюрленнгени сайын ол кёллени бетлери да хаман тюрленнгенлей турур. Къара тубанла басынган заманда, ашхамда кёл къатына бир барчы!.. Кюндюз адамны джюрегине къууанч салган кёлню сыфаты къап-къара болур, чоюн къабланыб тура кёреме дерсе, джюрегинге къоркъуу кириб, алайдан къачарлай болурса...

Алаша, хаман баш булгъаб, къара чибинлени къоруулаб кюрешеди. Алай болса да, ала аны юсуне-башына, къара догъура кёзлерине басыныб тынчлыкъ бермейдиле... Тюрлю-тюрлю омакъ гёбелеккеле, къоркъмай-юркемей, Азаматны юсуне-башына къонадыла. Чыпчыкъла да чегетлени зангырдатадыла, гугук да хырха тамагъын бошлаб, эски джырын тартады. Самыр терен хансха батыла, джыйлаб алда барады. Экиндиге Азамат ачыкъ, джашил чатны башына чыкъды. Алашаны джуморугъа бошлаб, джумушакъ гоккалы кырдышха батылыб олтурду... Кёзюлдюреуюкле бла тёрт джанын сынады... Самыр да аны къатына чёмелеб, джылтырауукъ къара бурнун ёрге тутуб, хауаны ийисгейди. Эки мазаллы чыгыр къуш, уллу къанатларын ауур къагъа, Морх аууш таба ташайдыла. Эки къартчыгъа, кюнде кюмюшча джылтырай, къанатларын кысха-кысха къагъа, Чабакълы кёл таба аудула. Азамат къарай, сынай келиб, акъ къаяны тубюнде иги кесек кийик эследи. Джалау джалай болур эдиле, бир-бирлерин тюрте, дорбунчукълагъа басынгандыла. Доммайла отлаучу чатлада джукъ да кёрмеди. Салкъын айланса, ала чегет талалагъа, терен хансха тартадыла... «Да биягъыла ары джанлагъан болурла», — деб, Азамат къайгъылы болмады... Аланы огъары джанлары чатда кенг джайылыб отлагъан талай бууну эследи.

Арыгъаны бла ол баш къагъа тебрегенлей, Самыр секириб туруб, хаб-хуб эте, энишге зыгытла таба атылды. Чегетге киргенлей, ким бла эсе да джагъалашыб башлады... Шкогун къолуна алыб, Азамат да аны ызындан чабды. Терекле арасында бир мазаллы бёрюню мукъут болуб баргъанын эслеб, иги да марамагъанлай, ашыгъыш сампалдан тартды, уралмады. Самыр да, сюрюб, аны ызындан къалын чегетге ташайды.

Зыгытда Азамат, къарай барыб, терен хансда сойла-
ныб тургъан бир буу бузоучукъгъа тюртюлдю. Ол туугъан-
лы эки кюн да бола болмаз эди. Тинтиб къараса, сол буту
сагал-сагал болуб, къаны тегюле тура. Эрлай сумкасын-
дан бинт да, йод да алыб джарашдырыб байлады. Буу бу-
зоу тыпырдаб къобаргъа кюрешди. Алай а, къаны кёб
кетиб, ачлыкъ джетиб аякъ юсюнде тохтаялмады, кё-
ба келиб хансха томалды. Тум къара тегерек кезчюклерин
Азаматха джандырыб, къалтыраб, титиреб, кысха-кыс-
ха къарыусуз солуду. Азамат: «Ёлюб къалады, насыб-
сыз», — деб къоркъду. Бузоуну джюреги иги ишлерча,
дарман бла укол этди. Бир кесекден бузоу эс джыйыб,
кезчюклерин джандырыб, башчыгъын кёлтюрдю.

Къызыл тили салына, кысха-кысха солуй, Самыр
да джетди. Иеси аны башын сылаб, эркетди.

Алашасын алгъа бошлаб, гыртчы санларын къатды-
рыб, бузоуну да аркъасына алыб тик чегет чатны башын-
дан энишге ёзен таба айланды. Узаймай кюн батды, тау-
ла, чегетле да къаралдыла. Бузоу ауурлукъ этиб, ол арыб-
талыб, кысха-кысха солургъа тохтады. «Арабин, бу бу-
зоугъа бир къабарыкъ къайдан табылсын?» — деб са-
гъышха кирди.

Азамат ёзеннге тюшерге, кеч болду, кёз байланды.
Бара-барыб, уллу тарны къатында, суу бойнунда ачыкъ
гатлешде солургъа тохтады. Алашаны балдыргъанладан,
андызладан чыгъарыб, татымлы отлаугъа бошлады. Тол-
гъан ай тегерекни джарытханды. Къалын нарат чегетни
кёлеккеси таланы бир джанында кёрюнеди. «Бузоугъа
бир къабарыкъ», — деб Азамат, сагъыш эте келиб, бир
узун нарат терекни башына ёрледи. «Гуу-гуу», деб талай
кере кычырды. Чегет да анга: «Гуу-гуу», деб джууаб
берди. Къарай кетиб тала кыйырында, терекле арасын-
да, эки юч бууну эследи. Терекден тюшюб, таланы арасы-
на барыб: «Гуу-гуу, Къаракёз! Къаракёз!» — деб кы-
чырды. Олсагъат чартлаб ачыкъ талагъа бир буу чыкъ-
ды. Башын кёлтюрюб, узун ингичге аякълары бла кер-
либ секире, Азамат таба атылды. Аны ызындан бузоучу-
гъу да чабды, джууукъ келирге къоркъуб кенгден сейир-
ге къарады. Эки къолун кенг джайыб, бууну аллына Аза-

мат да чабды. Джетиб аны бойнундан алыб, талай кере кьаты кьучакълаб, ийнакълады, тузлу ётмек да кьабдырды. Эл бла бир эркелетди, кьууанды, кюле-ышара аны джумушакъ, семиз сыртындан талай кере сылады, бойнун кьашыды.

Азамат бу бууну таначыкъ заманында, кьыш курт уруб бутун сындырыб, сойланыб тургъанлай табхан эди. Андан бери юч джыл кетди. Алай болса да, Азаматланы, эски кьонакъбайын ол унутмайды. Артыкъсыз да кьыш терен кьар тюшген кюнледе элге таукел киреди... Маджал ашарыкьны кьаба эки-юч кюн туруб тансыкъ болгъанлай ызына чегетге нёгерлерине кетеди.

Азамат таугъа чыкьгъаны сайын анга тюбемей кьалмаз... «Къаракёз»—деб чакьыргъанлай, ол, чабыб джетиб, аны кьолундан ашарыкъ алып, туз джалар, юсюнбашын ийисгер, бойнун узатыб, «бир кьашы» деб тилер... Азамат ол айтханны дженгил этмесе, мюйюзлери бла аны акьырын, хатерли тюртюб ашыкьдырыр. Ол кьашыса, буу суйюнюб, эки кёзюн да кьысыб тынгылар.

Азамат бузоуну кёлтюрюб барыб, аны ауузун Къаракёзю эмчегине джетдирди. «Чиок-чиок», — этдире джылы сютню джугтланыб тартыб тебреди. Джелинни бурну бла тюрте, эмчеклени ауушдура, иги кесекни эмди. Кёб да бармай, кьарынчыгъы кёбюб, эмгенин кьойду.

«Кьыйынлыкъ джетген кюн болушдунг, сау бол, ёмюрюнг узакъ болсун»,—деб эркелетеди, Азамат Къаракёзю айландырыб башын сылады, бойнун да кьашыды.

Алашаны алгъа бошлаб, бузоуну аркъасына алыб Азамат элге айланды. Къаракёз да аны ызындан барабарыб, бузоуу таба айланды. Арыб-талыб, ол джассыгъа узун талагъа джетди. Бузоуну джерге бошлагъанлай, ол, тыпырдай, тентирей келиб, аякъ юсюнде тохтады, сымарлаб тёрт джанына кьарай, ийисгеди. Азамат эл бла бир кьууанды. «Кьоркъма, хариб, кьоркъма, мен санга ёксюзлюкню кьыйынлыгъын сынатмам»,—деб башчыгъын, сингирли боюнчугъун сылады. Бузоу, аны кьолун джалай келиб, бармагъын табыб, эмерге тырмашды.

Олсагъат бир джанындан, атын тютюнлетиб, шыб деб Сапар чыкьды. Азамат анга кьысхача буу бузоуну ачы

хапарын айтды. Алай а Сапар анга асыры кѳулакѳ ийме-ди, сансыз этди.

Сапар узун сюекли кѳуу адамды, джыйырма бла он джыл да тюгел болмагѳанды. Алай болса да бетин-кѳутун кѳартлыкѳ басханды. Кѳысха мангылайын узун ингичге джыйырыкѳла кючлегендиле. «Джылынг озду, бир юдегили болмадынг» — деген болса, хар кимге да бирча джу-уаб береди: «Кюн бла да, кече бла да ант этеме, эки юй бийчем да менден кеслери джанладыла. «Кет» деб мен аланы бирине да айтмагѳанма. Бу экинчи бийчем а, манга билдирмегенлей, кече бла кѳачыб кетди... Сагѳыш этигиз! Энди менде не гюнах? Не терслик? Сора, мен аланы аякѳларындан тыбына бла тагѳаргѳамы керекме?»

Сапар дюрген сѳзлю, хунагѳа джарашмагѳан ташчады, кѳарны тойгѳан джерге бурнун уругѳа ечдю, кѳыз чыкѳгѳан, келин келген джерге чакѳырылмагѳанлай кѳонакѳ болур... Турбазада ишлегенден бери хаулеликге, аракѳыгѳа уста болгѳанды, ишлемей, элде орайданы басыб кѳб турду ол. Мындан алда райисполкомда ишлеген ана кѳарнашыны кючюнден заповедникге джарашханды. Ана кѳарнашына базыб, дюрген сѳлеширге да ечдю.. Топчухан деген чам атына чарлагѳанны да кѳойгѳанды.

Заповедникде аз ишлесе да, элде Сапарны юсюнден бир кир хапар джайылгѳанды. Эки кѳабанны сойгѳанладан уллу ачха алыб, ишни башын джабханды, дейдиле. Милиция бу ишни ызындан гюшгенди.

Сапар, аракѳы ийис эте, гоккады кѳырдышха батылыб олтуруб, узун токѳмакѳ бурнун тарта, джангы хапарын Азаматха айтыргѳа ашыкѳды.

— Оллахий, мен сени юсюнгден бир табсыз хапар эшитгенме. Ол зукку Чокай Азаматдан бошамай елсем, кѳабырым эки джарылыр,—деб ант этиб айланады. Ол кеси да, нѳгери да аман адамладыла, хата салыргѳа огѳай демезле...

— Бош гырылдайды. Бойнумад ала меннге бир зат этелселе! Ол кеси да, нѳгерлери да богѳурдакѳларына дери батмакѳгѳа батыб турадыла. Кѳысха заманны ичинде мен аланы кѳабларына джыярыкѳма. Ала ол беш джугѳутурну этлерин сатхан ресторанны да, джугѳутур мюй-

юзлени сатхан адамланы да табханма. Иш милициягъа тюшгенди.. Ай, анасыны, ол джугъутурла къалай сейир, къалай аламат затла эдиле!.. Мангырамазгъа чыкъгъан тогъаймююзле, кютю токълулача, тауда ызымдан айланыб къолумдан ашарыкъ алыб турдула... Менден къой, туристледен да къоркъмай эдиле.

Сапар иш милициягъа тюшген хапарны эшитгенлей, бети-къуту тюрлениб, мыдакланыб баш тебенине къаралды. Азамат аны алай этгенин эслеб ушатмады. Алайсыз да анга ийнамы аз эди. Таб тюшсе, Сапар аракъыгъа кийик сатарын Азамат эртдеден огъуна да биледи.

— Азамат! Ачыкъ айтыргъа, сен асыры къатылыкъ этесе... Заповедникни къалгъан адамлары сенича алай нек этмейдиле?.. Сен халкъны инджитесе. Сёз ючюн, ол эл джыйылгъан кюн, сен алай айтыб сёлешдинг—заповедникде чёртлеуюк, чынар, такъюзюк, муртху, алма, кертме да джыймагъыз. Эндиге дери халкъ ол ёзенни кёгетин—чынаргъа, чёртлеуюкге эмен гоккагъа дери барыб джыйыб тургъанды... Сен заповедникге киргенден бери уа къармалдыкъ да къалдыкъ... Энди, доммайла, буула муртху, чынар ашамагъанларын ким да биледи...

— Сапар, ол сен тизген затланы барын да чегетни джанууары да, къанатлысы да талпыб ашайды... Артыкъсыз да къыш.

— Энди аланы халкъны ауузундан нек аласыз? Заповедникни директорундан кёл алыргъа дыгалас эте болурса? Ачей чабакъ тутханды деб, сен протокол этгенсе. Энди ол неге ушагъан затды? Сен чегетни кёгети неси да джанууарлагъа, чыпчыкълагъа ашды деб баш алыргъа кюрешдинг. Сора чабакъланы уа кимге сакълайсыз? Чыпчыкъла, неда буула, доммайла чабакъ ашамагъанларын не тели да биледи да? О! Энди ангыладым, чабакъланы бёденеле къабарыкъ болурла? Не? Ха-ха!—деб аракъы кюйдюрген хырха тамагъын бошлаб, уллу ауузун ачыб хыликке этиб кюлдю.

— Сапар, — деди Азамат ачыуланыб, — чынкъыл-баш деб санга чам ат алай бош айтылмагъан кёреме! Сен, тамам барыб тохтагъан тумакъ кёреме, табигъатха заран салгъан адамла бла къазауатымы мен ёлгюнчюге дери да

къоймам, аны ючюн джанымы, санымы да аямам... Тюзю, табигъатны байлыгъын сакълауну юсюнден бизни законубуз къарыусузду, асыры джумушакъды. Былай барса, арты аманнга кетерикди. Кир иннетли, бетсиз адамла заповедникни байлыгъын халек этерге башлагъандыла... Халкъны байлыгъына къол джетдирген адамланы уруб кёмюр этерча, кючлю, къаты закон керекди.

— Алай эте келиб, энди хауаны да солумагъыз дерик болурсуз? — деб Сапар тынгылауну басыб, баш тебеине къарады. Азамат андан хапар изледи.

— Чат башына чыкъдынг болур? Доммайла тынч-рахатмылла?

— Да, билесе, алайгъа ат джол джокъ, бу иссиликде джаяу чыгъалмадым. Не сёз, доммайланы санларын нек тергемегенсе, деб директор урушургъа болур. Бардым, санадым дедим да, джазгъы санларын айтдым да баш алдым.

— Доммайлагъа туз берген болурса?

— Тузну уа мен эртде огъуна да ёзенде къырдышха себелеген эдим.

— Алай деген неди? Бу иссиледе ала Чибинли ёзеннге тюшмезликлерин биле болурса? Тузну алагъа чат башына чыгъарыргъа керекди.

— О! Къой, къой! Мен кёлтюрюб, ол тикледе чат башына туз чыгъарырма десем, алдарыкъма. Керекли болсала, ала туз джаларгъа ёзеннге чабыб тюшмеселе бойнумады. Тюшмеселе, турсунла алай. Кийикле къаялада джалау джалаб джашагъандыла. Керек эселе, доммайла да барсынла да джалау джаласынла!

— Эй! Сапар,—деди Азамат, — сени джюрегинги морт кючлеб халек болуб тура кёреме! Ол сейир, ол багъалы хайыуанланы джазыкъсынмаймыса? Туз берирге да эрине эсенг, сора заповедникге нек киргенсе?

— Айтдырмай къоймай эсенг, мен былайгъа кёл салмайма, саллыкъ да тюлме. Чегетде джаныуарланы санаб айланганны не алааматлыгъы барды? Бери юй ишлерге агъач табарма деб киргенме. Ол ишим тынганлай, шахаргъа къачарыкъма. Анда бир тюк тюшер джер табылыр. Казна квартир берир... Сёз ючюн, ресторанда зав-

хоз болсам, хурджунум ачхадан толду... Къуру джал бла джашагъан тынчмыды... Сен мени аллай теличикге тергеме.

Сапар, тынгылай келиб: «Азамат, — деди анга акъыл бере, — былайдан сен да джанларгъа керексе! Бёрюча чегетге кириб айланнгандан не файда?»

— Сен, мени къой да, кесинги башынга оноу эт! Сен бери бош киргенсе... Сенден къралгъа, заран болмаса, бир тук чакълы хайыр болмаз!

— Азамат, мен чегетге, таугъа кирсем, эрлай эригиб, санларым сылыт болуб джукъум келиб къалады. Ол акъкёзден уртлаб, терек салкъыннга бир сойлансанг, сора, алхам дюлюллах, тоб атылса да уяталмаз; ингирге дери хур-хурну басдым!..

— Сапар, сен сууукъ джюрекли, тамам барыб тохтагъан бир тумакъ кёреме... Табигъат хар адамгъа къууанч, насыб берир, тауда доммайлагъа, буулагъа, кийиклеге тюбесенг, андан уллу къууанч, андан уллу сейирлик къайда? Мен таугъа, чегетге барсам, санларым тирилиб, анамдан джангы туугъанча болама. Тейри деб айтайым, чегет талада, ай джарыкъ кече буулагъа тюбесенг, бутакълы мюйюзлерин кёкге тутуб, ингичге аякълары бла узун-узун секиргенлерин кёрсенг, дуниянгы унутурса. Бир къауум адам санларын бууча тута билсе, аманмы эди? Былай хапаргъа тынгыласанг, хар ким да бёрюню сёгюб тебресе ауузларына суу уртламазла... Бёрюню къылыгъына, халисине былай сынаб бир иги къарачы! Сейир этерсе. Сёз ючюн, бёрю бир гаджи бёрюге тюбесе, ёлгюнчюннге дери андан айырылмаз... Сен эки кере къатын къойдунг, бёрюден юлгю алсанг, башынга сый болур эди.

Азамат, къыза келиб, айюню хапарына кёчдю:

— Айю уа — айю! Сына да, аны халисине былай бир иги къарачы! Ол беш-алты айны ашамай-ичмей кюркеге кириб джатар... Сора, джазны бурну былай къарар-къарамаз, — къарны, башы да аурумаз, — секириб турду да, ойнай-ойнай чегетге сингди да кетди... Сен, Сапар, ашамай-ичмей къуру бир айны бир турчу, сора, къалай болсанг да, бир кёрюме!.. Энди бу сейир тюлмюдю? Не? Аны алай нек болгъанын сен да билмейсе, мен да билмей-

ме, таб, киши да биле болмаз. Джай джангурлада, кыш кярда, сууукда мен доммайлагъа, буулагъа, кийиклеге кярарай хаман тауда айланама, сууукда чегетде кыалыб кетгеним да болады. Энди мен алай нек этеме? Ишим — джюрегим тартхан ишди... Ма аны ючюн этеме! Не джашырыу, кыйналама, алай а, аны ючюн ёкюнмейме. «Ах демеген — ох демез», — деб кярарачай халкъ ойнаб айтмайды. Кыйналгъаным санларымы арытса да, джюрегиме кыуанч береди.

Азамат Сапарны алай кыолайсыз болгъанын эндиге дери сынамагъан эди. «Муну терк огъуна заповедникден кыоратыргъа керекди», — деб сагъышха кирди.

Сапар, тынгылай келиб, бир джанына бурулуб, бюсюреусюз айтды: — Алан, бу бузоуну да неге кёлтюрюб айланаса? Ары бойнун тартыб, кыабугъун алыргъа керекди... О! билеме, бу бек аламат бёрклюдю, — деб ауур кыолу бла бузоуну сыртындан доб деб аяусуз урду. Ол кыарыусуз джан, тентирей барыб, кыырдышха томалды. Азамат секириб туруб:

Ма, санга бёрклюдю! —деб, керилиб аны кыулакъ джанына джумдурукъну джетдирди.

Сапар, Азаматны аман кыаннга кириб тургъанын эслеб, джууаб этерге кыоркъду, кёлкъалды болуб, бети кыуту да кетиб, секириб туруб, алашасын телисине кыамчилей, думп болуб, эл таба чегетге сингиб кетди.

Бир кесекден, темирни ташха ургъанча, бир таууш келди. «Арабин, бу не болду?»—деб ол сагъайыб кыулакъ салды. Алай а джукъ да эшитмеди, дуня шош! Самыр чёмелеб, бузоуну сакълаб кыалды. Шкогун кыолуна алыб, Азамат акырын кыалын зыгытха кирди. Тереклеге кыысыла иги кесек барды. Ай джарыкъ болгъанлыкъгъа, чегет ичи кыарангыды. Алай узакъ болмай, аллында уллу наз терекни тубюнде, ол бир кыаралдыны эсledi. Кымылдай келиб бир адам тереклени кёлеккелеринден ай джарыкъгъа чыкъды, аркъасында да бир уллу буу баш. Аны ызындан да экеулен—бирини кыолунда джугъутур баш, экинчини сыртында да бир уллу машок. Ючюсюню да бокнларында шкоклары. «Эй, кимлесиз?»—деб кычырыб, Азамат аланы юслерине фанарны джан-

дырды. Барын да таныды: Элбуздукъ бла зукку Чокай, ючюнчюлери—Нанак, джаш адам, эл клубда, Советде да ишлей-ишлей айланган, халкъ суйген бир огъурлу джаш. Азамат сейирсине келиб, къаны бузулуб хыны сорду:

— Нанак! Санга уа не къан джаугъанды?—Бу кир ишге нек къатышханса?

Нанак ышарыб, тынгылауну басды. Азамат тебди:
— Къара эшек! Не къууанчынг барды? Неге кюлесе?

Азамат кеси-кесине урушду: «Мен тамам барыб тохтагъан сылхыр кёреме! Эндиге дери Нанакны ким болгъанын билмей къалай тургъанма? Партиягъа кандидат болургъа поручитель болурма, деб да нек сёз бердим. Бир уллу айыблы болургъа башлагъанма. Къагъыт джазыб бермегеним не ашхы болду... «Алаамат джаш, активист комсомолчу», — деб партсобранияда да нек махтаб кюрешдим? Бетим джоюлду...» Энди уа, ма, барыб тохтагъан гудучу Нанакны бу кир джолгъа тюшюб айланганына Азамат кемсиз къыйналды.

Элбуздукъ, джассыбет, танакёз, айюча мазаллы, муккур киши, кенгден базыкъ ауазын бошлаб:

— Сен кече, кюн да бизни ызыбыздан былай сюрюб нек айланаса? Милицияны да хаман бизге нек юстюресе? Хо, сени энчи мюлкюнг болса, бир иш. Чегетни джаныуарларын аллах джаратханды, анда сени не чотунг барды?— деди.

— Тауу-чегети да, кийиги да халкъны ырысхысыды, халкъны байлыгъыды. Ала манга энчи мюлкюмден да багъалыдыла, мен да халкъны баласы, къралыма борчуму толтурама. Сиз болугъуз, башха адам болсун, манга башхасы джокъду, къралгъа заран салгъан адамгъа менден кечим болмаз. Кийикни къой, заповедникни бёденесине тийсегиз да, унамам.

— Ахырсы, — деди Чокай, узун билегин силке, — сен керти да эки хайыуан амалтын бизни туб этергеми излейсе? Не-е? Эки хайыуан амалтын адам адамны къалай джояр? Сора, адамлыкъ къайда?

Азамат таукел хыны джууаб берди:

— Сизни джойгъан мен туюлме, сиз кесигизсиз, ке-

сигизге уру къазыб айланасыз. Чокай, сен адамлыкъны юсюнден сёз кёзгъадынг. Адамлыкъ деб неге айтылады? Не-е? Сени андан не хапарынг барды? Урунуб кеси кыйыны бла джашамай, сизнича урлаб-тырнаб, къралына заран салыб айланган адамны не адамлыгъы барды? Тюрсюнюгюз адам болгъанлыкъгъа, сиз ана бууну ёлтюрюб, ёксюз баласын чегетде атыб кетдигиз. Анга бёрю чабды да, кючден-бутдан къутхардым... Шо, алай къатылыкъ къалай эталдыгъыз? Неге тынгылайсыз? Чокай! Сени къагъанакъ заманында анангы ёлтюрюб, кесинги да чегетде атыб кетселе, къалай болур эдинг? Не-е? Неда, сени анангы кесиб, башын аллынга алыб келселе, не этер эдинг? Энди сен да адамлыкъ излеб нелени эсе да гырылдайса! Сизни юсюгюзден адамлыкъ эртде къорагъанды.

Бары да ёрелешиб, къара тынгылауну басдыла. Джемимсиз, къызбай Чокай отча джанаргъа хазыр эди. Алай а ишни аманга кетерин эслеб, биягъы тюрмеге киреме деб къоркъду. Азаматны къатына барыб, тилеб, джалбарыб тебреди:

— Бир элде джашайбыз, сен да къарачайлы, биз да къарачайлы. Эт хатер, джойма бизни! Биз да санга аны унутмазбыз. Ангылаймыса? Унутуб къоймазбыз. Керекли кюн ала-бере да билебиз, эт бир игилик. Бу кече бла ант этеме, он кере къайтарырма. Бууну, джугъутурну да багъаларын оздуруб тёллейим, санга да юч джюз сом ача — анангы сютюднен халал! Азды десенг, къошарбыз.

— Намысын, сыйын, улжугъа сатхан адамны не адамлыгъы барды?

— Алай къалай айтаса! Ол улху тюлдю, игиликге игилик этерге ким да борчлуду.

— Да Чокай! Кече чегетде биз бу ишге оноу эталмазбыз,—деб Азамат ызына сескекли къарай, джанлаб тебреди. Олсагъат Элбуздукъ аллына тебиниб, сермеб шкогун алыб, сампалын чыкъырдата хыны айтды:

— Къаныбызны ичдинг, алай къутулуб кетерге умут этме. Нанак джетиб кючлю къоллары бла аны шкогуна къадалды. Азамат деу санларын къатдырыб, эрлай зыгытны къалынына сингди. Къача барыб, джолдан тау таба джанлаб, бир уллу ташны джанына чёкдю, тёбен джа-

нында аманлыкъчыла, алай узакъ болмай дауур-суйюр эте, дыбыртлаб оздула. Азамат ашыкъмады, тёрт джанын сымарлай, алайда иги кесек турду. Сагъыш эте келиб: «Аман этдим, къызбайлыкъ этдим!» — деб къачханына сокъуранды. Дагъыда кеси-кесине кёл этди: «Огъай, къачханымы иги этгенме. Мен алайда уруш ачыб, ала мени ёлтюрселе, сора бу кир ишни башы джабылыб къала эди. Сора гудучулагъа ол таб боллукъ эди». Аманлыкъчылагъа тюбегенине, аланы тюблерин ачханына къууана-къууана Азамат ызына айланды.

Алашаны аллына къыстаб, буу бузоуну да аркъасына алыб, джолдан джанлай, тёрт джанына илгиздик къарай, ёзен ичин эл таба айланды. Аман тарда атыны ызындан лююлдеген къанга кёпюрге кирди. Олсагъат аллындан тарх-тарх деб эки кере шкок атылды. Алаша илгениб, ызына къысха бурулуб, Азаматха ёшюн джетдиргенлей, ол къайнаб къутуруб баргъан сууну кёмеуюлюне джыгъылды. Тыпырдаб кюрешди, дыгалас этди. Алай а, кийимлерине суу сингиб, ауур буу бузоу да сыртындан басыб, джюзерге мадар табмады. Толкъунлагъа батыла, тунчугъуб, солуу алалмады... Дагъыда буу бузоуну суугъа джибермеди. Ол ёледи деб къоркъуб, бир къолу бла аны ёрге кёлтюрюб, хауа солурча этерге кюрешди. Томала, кёмюле барыб, сайыракъ сюзюлме джерге чыкъды. Ёрге къобаргъа дыгалас этиб кюрешди. Алай а санлары тутмадыла, не кюрешиб да къобалмады. Сол буту къызыб ачыачы чанчды. Тюз аллында сууну боркъулдаб, къызыл ала къан болуб баргъанын эследи. Иши къолай болмагъанын ангылады... Ёлгюнчю суудан бир чыгъалсам деб дыгалас этди. Джарасыны ачысы джюрегине джете, санларын къыя башлады... Суу бойнунда къангсый тургъан итин эслеб: «Самыр, бери кел!»—деб буйрукъ берди. Ол суугъа таукел секириб, кёмюле-батыла, джюзюб джетди. Азамат анга: «Ма»,—деб буу бузоу байланган джыджымны берди. Ургъан сууда кючлю гыртчы санларын къатдырыб, Самыр бузоуну суу джагъа таба тартды. Эрлай аны суу ташлагъа чыгъарыб: «Энди уа не айтаса?»—дегенча, иеси таба къарады.

Азамат, батыла-кёмюле, аманны кеминде суу бойну-

на чыкъды. Къандан толуб быжылдай тургъан чуругъун эрлай тешиб, кёнчек бучхакъларын кесиб джарасын ачды. Болгъаны кызыл ала къан. Сумкасындан байлау, йод алыб байлаб, къуюлуб келген къанны тыяргъа кюрешди. Алай а не кюрешиб да тыялмады. Къаны кёб кетиб, санлары къарыусуз болдула, кёзлери къарангы этиб, башы тегерек айланды, тау да, чегет да башы тюбуне болдула. Бети, къуту да кетиб, кёлюне чаба башлаб, суу ташлагъа сойланды. Олсагъат, атын тютюнлетиб, аны иште тенги—Керим, джетиб, къайгъылы сорду:

— Азамат, не хата болду? Шкок атылгъанны эшитиб чабдым, атынгы да келтирдим.

Азамат кегерген эринлерин къарыусуз кымылдата, дыгалас эте, хапарын кысхача ангылатыргъа кюрешди.

— Чокайны да, аны нёгерлерин да, — деди ачыуланыб Керим,—эртде огъуна тюб этерге керек эди... Заповедникге заран салгъан, хаман кийиклеге чабыб, джашау бермеген адамладыла...

Керим да болуша, дыгалас эте келиб, Азамат алашагъа минди... Керим буу бузоуну да артмакъ этиб кесини атына байлады... Экиси да ёзенни энишге эл таба айландыла.

Ай батхынчы ала элге кирдиле. Орамдан къараб, Азамат арбазында юч адамны эследи. Ала тири-тири атлай, бири атны джюгенинден тутду, экиси да анга болушуб атдан тюшюрдюле. Азамат эслеб къараса, ала бары да эски танышлары. Экиси милиционер джашла — Ахмат бла Николай,—ючюнчюсю уа Нанак. Асыры бек сейирсингенден Азамат джарасыны ачыгъанын да унутду:

— Тоба, тоба, Нанак, кертиси да сенмисе? Огъесе кёзюмеми кёрюнеди?

Ол акъ кьош тишлерин кёргюзюб джууаб бермеди. Нанакны ишге болушханын ангылаб Азамат: «Нанак, джаным, ёлюмден къутхардынг, джаша, ол чегетде оздуруб, кемсиз урушханымы да кеч, мыдах болма», — деди.

Азаматны кълтугъундан алыб, юйуне элтдиле. Юй бийчеси: «Оу, мен джарлы, мен хариб», деб кычырыб джылаб тебреди. Джууукъ-тенг да чабышдыла. Заповедникни директору Николай Андреевич да шыб деб джетди.

Эркин юй адамдан толду. Заповедникни мешинасы бла мычымай, Азаматны район больницагъа алыб кетдиле.

Ол кече гудучула юлеринде табылмадыла, милиция юлерине тинтиуюл этди. Чокайлада бауну чардагъында, бичен тюбюнде, эки джугъутур тери, беш кийик тери, бир буу тери табылды... Элбуздукълада уа бир джангыз тюк да табылмады.. Аны эгечини бачхасында уруда юч кийик тери, тогъай мюйюзлери бла эки джугъутур баш табылды. Чокайны да Элбуздукъну да башха элде табыб тутдула. Нанак айтханнга кёре, Азаматны атыб джаралы этген да зукку Чокай болду. Сау элни бетин джоюб айланган аманлыкъчыланы тюблери алай ачылгъанына эл къууанч тыбырлы болду.

* * *

Санлары исси болуб, кюйюб-бишиб, эки кёзчюгюн да ау басыб, ашамай, ичмей буу бузоу талай кюнню къаты ауруду. Азаматны юй бийчеси да, джашчыгъы Тамаш да кече-кюн демей, арымай, талмай аны юсюне ёре туруб къарадыла. Мал дохдур да дарманла бла къадалыб бакъды. Бир ыйыкъдан бузоуну кёзю-башы джарыды, ашхасуугъа ачылды. Тум къара тегерек кёзчюклерин джандырыб, ийисгеб дунияны сынады. Тамаш маджал ашарыкъны аны аллына ташыйды. Бир ай озгъандан сора джашчыкъ чегетге къысха-къысха барыб, буула отлаучу кырдыкны келтиреди. Азамат да сау-эсен юйюне къайтды.

Буучукъ, кютю токълуча, Тамашны ызындан дыбыртлаб айланады. Къоркъмай-юркмей, сабийле бла Къобаннга таукел кириб джууунду. Тамашны ызындан терен джерлеге кириб, джюзюб да кёрдю.

Бир джолда буу бузоу школда ачыкъ терезеден классха илячинча секириб, Тамашны къатына доб деб тюшдю. Сабийле: «Тамашны бууу, Тамашны бууу»—деб дауурсюйюр болдула. Устаз да, дерсин бёлюб, сабийлени тыяргъа кюрешди. Тамаш, туруб, буучугъун эрлай юлерине алыб къачды, ол мычымай ызына къайтды. Атасы айтханча, Тамаш буучукъну бир кюн чегетге элтиб, джиберди. «Хайда, бар, эркинсе, таула сени ата джуртунг, —

керекли кюнюнде манга кьонакьгъа келе турурса. Хайда, эсен кёрюшейик», — деб андан джанлаб кетди.

Эртден бла туруб кьараса, буучукъ джатмада бичен ашай тура. Тоба-тоба, ол мийик буруудан да кьалай тюшдю,—деб бары да сейир болдула.

Бу арт юч кюнде таулада джауум тохтамай кьуяды. Архыз суу кемсиз кьобду, бир сагъат джарымны ичине эл кёпюрню джугъун да кьоймай тамыры бла кьоратыб кетди. Талай бузоу, кьой да, элден айырылыб, сууну бир джанында кьалдыла. Ийнеклени джелинлери чачыладыла дерча кьызгъандыла.

Эл да, заповедникни адамы да кьадалыб, темир чыбыкъланы тартыб, кьангадан аякъ кёпюрчюк ишледиле. Хар ким да лююлдеген аякъ кёпюрчюк бла кереклисине джюрюй башлады. Ючюнчю кюнюнде джангур сериуон болуб, суу бир кесек таркъайды. Алай болса да кючю уллуду. Тамырлы дюккючле, терекле, кьутургъан шоркълалы кир сууда башлы-тюблю бола барадыла. Кече сууну, хыны шуулдагъаны адамланы джюреклерине кьоркьуу салады.

Тамаш, ингирала джумушу болуб, кёпюрчюк бла суудан ётдю. Ызына айланыб кьараса—буу бузоу, башчыгъын кёлтюрюб, шоркълалада аны таба джюзюб келе. Ким эсе да кенгден: «О, бузоу кьазанлыкъ болду», — деб теллисине накъырда этди. Джашчыкъ хахайны бериб, анга атылды. Чабыб бара тургъанлай, трусигинден кьалгъан кийимлерин тешиб, джерге быргъады. Джюзе билгенине базыб, бузоу сюзюлме сай джерге чыкьгъанлай, арамкьарам этмей, тюз аны аллына секирди. Сермеб, бузоуну ал аягъындан тутуб, кесине тартды. Алай а уруб баргъан суу хорлады, джашчыкъдан ычхыныб, бузоу баш-тюбюне болуб, толкьунлагъа батылды. Гыртджы санларын кьатдырыб, Тамаш, джетиб, бир кьолу бла бузоуну бойнуна кьадалды. Кёмюле-батыла, солууун кючден алады. Томала келген дюккючлени арасында экиси да, башлы-тюблю бола барыб, уллу шоркъагъа кирдиле. «Тамаш, кьан джауду, кёмюлесе, кьой бузоуну! Бузоуну кьой да бери айлан», — деб кьычыргъан тауушла келдиле. Бузоу онгсуз болуб, тыпырдагъанын да кьюб, созулду. Насыб-

ха мычымай сюзюлмеге чыкъдыла, джашчыкъ бузоуну ычхындырмады, эс джыя келиб, суу джагъа таба бурулду, кёб да бармай, бузоуну да бойнундан тартыб суу ташлагъа чыкъды.

Талай эркиши да тиширыу да чабышыб джетдиле, юсюне басындыла. Джашчыкъны анасы да, эринлери къалтырай, джетиб баласын къучакълады.

— Хай-хай, — деди эл Советни тамадасы Абул, эки къолун да джайыб,—Тамаш къалай ёхтем, къалай батыр джашчыкъды! Оллахий, аны космонавтла окъугъан школгъа джиберирге керекди. Ачыкъ айтыргъа, мен джашчыкъдан да буучукъдан да умут юзюб бошагъан эдим.

Бузоу къымылдамай, суу ташлагъа сойланнганды. Тамаш аны, къысха-къысха солуй, кёзчюклерин къагъа тургъанын кёрюб, къууанды. Бутларында ташладан тюшген къолтюмлеге да къарамай, асхай-асхай, эл таба атылды... Сагъат джарым да озгъунчу, ол мал дохдурну да алыб джетди. Дохдур бузоугъа укол этди, иги дарманла бла джан аурутуб бакъды. Эки-юч кюнден бузоучукъну кёзю-башы джарыды, ашха-суугъа айланды, тёрт-беш кюнден, биягъынлай, Тамаш бла ойнаб башлады.

Бир кюн Азамат, алашасына къонуб, буучукъну джашил, гоккалы чатны башына чыгъарыб, буу сюрюуге къошду. Буула джайылыб отлай, бир къаууму да тоюб керпеслениб джата. Азаматны буучугъу бойнун узатыб, кенгден ийисгей-ийисгей, беш-алты бууну тегереклерине айланды, танышыргъа изледи. Алай эте барыб, бир ана бууну тюз аллында сюелди. Бойнун узатыб, къоркъа-къоркъа, бууну джылтырауукъ къара бурнун ийисгеди. Ол буу хыны этмеди, ийисгей-ийисгей келиб, бузоуну бойнун да, эки джаягъын да талай кере джалады. «А марджа, алай болугъуз, алай болугъуз», — деб Азамат да къууанды. Бугъачыкъ ийисгей-шагъырей бола барыб, бир мазаллы буугъа бурулуб, тюз аллына барыб сюелди, тум къара догъура кёзлерин джандырыб анга сейирсиниб къарады.

«Ма къан джауду, буучугъуму уруб ичин къотарыргъа башлагъанды»,—деб Азамат къоркъду. Алай а, джу-

гъутур анга турсунмады, джангыз бир кере бюсюреусюз къараб, отлаугъа бурулду. Ол къадар бууну ичинде Азаматны буучугъуна хыны этген, не уа уругъа чабхан табылмады. Къууана-къууана, Азамат элге кетди. Кёб да турмай буучукъ тана буучукъла бла къарнаш-эгеч болду. Татымлы отлауда тоуб, керпеслениб, ала бла чынгаб, ойнаб тебреди.

Бир бугъачыкъ бла ойнай келиб, сермешиб, кесини къарыуун да бир сынады.

Азамат буулагъа чыкъгъаны сайын: «О! Топаш, Топаш!»—деб къычыргъанлай, ол джортуб келир, аны къолундан ашарыкъ алып, кесин анга ышыр, боюнчугъун узатыб: «Биягъынлай энтда бир къашы», деб тилер, къулакъ артларын къашыса, артыкъсыз да бек онгсунур.

Азамат элге кете тебресе, айырылыб къалалмай ызындан иги кесек барады.

Ноннаш

Амма да, анам да, «Балам-къалам» эте, Ноннашны эрке юретдиле да, энди башыбызны къандырады. Биринчи атламындан огъуна башлаб, бу бала бек къыйын, бек камсык бала болду. Уллу болгъанында да, ол, эмчекден айырылыргъа унамай, къаллай бир къыйнады. Анам эмчеклерине сарсмакъ джагъыб башын кючден-бутдан алды. Кеси айтхан болмаса, бузгъа тирелгенча тирелиб, не аз да унамаз... Анга «Огъай», дерге не мадар! Даулаб, джылаб эл тюкенден анама не суйсе аны алдырады.

Анам школда, биринчи класслада устаз болуб баш кёлтюрмей ишлейди, кичи эгешчигим да бешинчи классха джорюйдю, мен да — совхозда шофер, кече-кюн демей джортуб айланама. Ноннаш юде кеси энчи къалыб, къалай суйсе, алай джашайды. Кёбюсюне нёгерлери бла чокъракъ сууну бойнунда айланады, джеркледе джилик да табадыла. Анам да тынгылауну басыб, джашчыкъ келген къонакъдан ачха тилегенин къоймайды. Келген къонакъдан аны адебсизлиги бла биз ненча кере уялгъан болурбуз?

Анам кьонакьлагьа маджал ашарыкъ этсе, джашчыкъ тирилик, джан кирир... Къарны кёбсе да, ауузун тыя билмез. Столгьа ашарыкъ салынганлай огьунакъ, ол шыб деб джетер, суйген затын сермеб алыб, тюзде кьалгьанча, мушулдаб ашаб башлар. Бир-бирде анам кёзлери бла урушады. Алай а, Ноннаш аны истемейди. Алай озгьун кьылыгьы ючюн бир джолда мен аны джаягьына да бир тартхан эдим.

«Къагьанакъ сабийни алай кемсиз кьалай урдунг? Уллу болса, кеси ангылар», — деб анам да, амма да мени терслеб кьадалдыла.

Хар заманда да анам ашарыкъны маджалын Ноннашха бермесе, сора ол бузулур, тебретир ол биягьы эскидетин: полгьа аунаб, аякъларын тыпырдатыб, кьычы-

рыкъ-хахай этер. «Бир уллу хата болду кёреме», — деб хоншубуз Айшат чабыб да бир келген эди.

Бир кюн анам эртден бла, джауда чырылдатыб, къуймакъ этиб хар кимге да тенг юлюш салды. Ноннаш къара догъура кёзлерин джандырыб: «Керек тюлдю, ашамайма, азчыкъды», — деб мынгайыб, ёпкелеб дуппуш къолу бла мияла табакъны бир джанына хыны тюртюб, мурулдай-мурулдай барыб, къабыргъагъа шонтукъ бурнун тиреб суюлди. Салынмакъ къызыл уууртларын кёбдюрюб, къалын эринлерин чюйресине айландыра, зырнаины басыб тебреди. Алгынча, анам, эсин бёлюб, аны къатына барыб: «Балам-къалам», — деб джалыныб кюрешмеди.

Кёзюне джыламуку урмагъанлай, джашчыкъ базыкъ тамагъын бошлаб, юнню зангырдатыб, иги кесекни джылады. «Джыла-джыла, джыламуку бла ол кир бетинги джуусанг, башынга сыйды», — деб эгешчигим самаркъау да бир этди. Андан ары Ноннашны юсюнден киши сёз къозгъамадыкъ, сансыз этдиле.

Джылаудан эригиб, тамагъы да бир кесек хырха болуб, кёзлерин ачыб къараса, юйде киши да джокъ. Барыб столда да, шкафда да изледи, къармауул этди. Алай а, къуймакъ къой эсенг, бир башха къабарыкъ да табмады. Андан ашарыкъ джашырылгъанын ангылаб, ачыуну юсюне ачыу къошулду. «Баш уруб джалыныучу анам бюгюн манга былай нек этди?» — деб сейирсиниб, къыйналды. Эшикни ачыб, джашыртын къараб акъырын арбазгъа чыкъды.

Сентябрны ахыры — джылы, чууакъ кюн. Ёзен ичи, аны эки тик бетлери къалын чегетле, узакъда къар таулананы башлары агъарадыла. Орамда Ноннашны тенглери дауур-суюр эте, дыбыртлаб суу джагъа таба атылыб кетдиле. Тёгерегин сынай-къарай келиб, джашчыкъ алайда огъуна отун къалаугъа чёкдю. Сора, анам эгешчигиме джатма тюбюнден таууш этди:

— О къызчыкъ! Ноннашны къуймакъ юлюшю не болду?

— Ол тюнене мени харбыз юлюшюмю къабды да? Мен да бюгюн аны къуймакъ юлюшюн ашадым, — деб, ингичге тамагъын бошлаб, харх этиб кюлдю.

Джашчыкъ, нелени эсе да мурулдай, анга хыны къарады. Къызчыкъ дагъыда тохтамады, аны къозургъа аллы айланды:

— Ноннаш! Сени юлюшонг бир да бир татлыды, энгда бир ёпкелерсе, болсунму?

Джашчыкъ анам анга урушурукъ болур деб базды. Алай а ол аман да, иги да сёз айтмады.

Биз барыбыз да, къадалыб, кенг арбазны ариуладыкъ, сибирдик. Джатма тюбюнде ариу ийис эте тургъан кёк биченни да бауну чардагъына атдыкъ.

Ноннаш кесин кёбдюрюб, бырнак болуб бизни къатыбызгъа да келмеди. Анам: «Былай кел, балам!» — деб эки — юч кере да айтды. Алай а ол, баш тебеңине къараб, джууаб да этмеди. Анам акъырын атлаб къатына барыб, сингирли къолу бла аны башын сылай, шош, деменгили айтды:

— Балам, былай эте эсенг, къарнынг амалтын бетинги джояргъа башлагъанса, мен хариб, башынг бир уллу палахха къалыргъа тебрегенди. «Мухар, чийгыбыт», деб санга бир бедиш ат чыкъса, не кычырыкъ этербиз? Сен орамгъа да къалай чыгъарса? Тенглеринг кюлюб хыликке этерле. Уллу болсанг да, бедиш атынг, мант башыча, юсюнге джабышыб, сапын бла джуусанг да кетмез. Мындан ары мен санга джалыныб, баш урур къарыуум джокъду, ашдан ёпкелесенг, юлюшсюз къаллыкъса! «Ёпкелегенни юлюшю татлы», деб къарачай халкъ билиб айтады... Энди сен мындан ары кесинги да къыйнама, эшитемисе? Керти мени сюе эсенг, сора, сойма мени да. Уллу киши болгъанса, кёресе Хасанны, ол сенден да джашды, атасы бла совхозда къой фермада къозу кюлюб айланады.

Кюнортада, ингирде да Ноннаш «аны да — муну да манга», деб даулашыб кюрешмеди. Къойдан джууаш, къымсыз — тымсыз, джарашыб, ашын рахат ашады. Эгешчигим да, дугъум кёзчюклерин джумуб, аз ышара, анга талай кере хыйла къарады. Мен да ичимден: «Алай бол, марджа, алай бол», — дедим.

Бир кюн Ноннаш, биягъынлай гаккы излей, бизни бауну чардагъына минди. Шыкъыртсыз, акъырын атлай

барыб, биченнге батылыб джатыб тургъан къара тау-укъну тюбюнден беш гаккыны кийиз бёркюне джыйыб, басхыч бла «доб» деб джерге тюшдю. Сора, олсагъат, кенг хоншубуз зугул Гоша чартлады да аны аллына чыкъды.

— Джашчыкъ, бери тутчу! Ненг барды бёркюнде? — деб хыны соруб, анга уллу огъурсуз кёзлерин джандырды. Джашчыкъ илгиздик болуб, къоркъуб бети-къуту да кетиб, тюрлениб баш тёбенине къараб сымпайды. Къатын аны бёркюн ачыб къараса, талай гаккы!

— А-а! Къайдан табханса бу къадар гаккыны? Кимни гаккыларыдыла? Не-е? Неге тынгылайса?

— Бизникиле, қесибизникиледиле,—деб Ноннаш, кёзлерин джумуб, къатыннга хыны къарады.

— Ийманынг алай болсун! Сизде тауукъ джокъду сора, гаккы кёкденми тюшерикди?

— Нек болмайды, барды бир тауугъубуз!

— Телинге урдурма, ол джюджекли тауукъду, джюджекли тауукъ гаккы табмайды. Аны уа бек да билесе!

Ала алай эте тургъанлай, чардакъдан къара тауукъ, джел этдире, учуб, тюз Ноннашны къатына тюшдю, гаккы табханына къууана: «Гак-гак! Гак-гак», деб кычырыб, къангкъылдаб башлады. Тауукъну алай этгенине джашчыкъ ачыуланыв, джюреги тырс деб джарылырлай болду.

— Бек да билесе, бу мени тауугъумду!.. Ол къозлагъанлы ма толу ай болду, биз бир гаккы да кёрмей къалдыкъ!.. Къарабет, гаккылары тюб этиб айланган сенсе!

Къатын джашчыкъны бёркюн тартыв алама дегенлей, ол хыбыл санларын ауур кымылдата, юй таба секирди. Этеклери да бутларына чырмала, зугул Гоша аны, сюрюб джетиб, джагъасына къадалды да, бёркюнден алты гаккыны алыб, ташны-ташха ургъанча тебретди:

— Чийбыдыр! Хаман ашай-ашай гыбытча кёбгенсе! Уялмаймыса, биреуню хакъын урлаб ашаргъа? Гюнахы къурусун, хариб, ол иги атангы хатери болмаса, тоба, башха болмай, сени къабугъунгу былай сыдырыб алып эдим.

Ачы-ачы сёлеше, къатын юйлери таба кетди. Олсагъат дуниягъа хапар да джайды.

Айхай, иш аны бла кълалса уа! Гоша ауузу бла кълуш тутхан бир залим кълатынды. Хар ким да андан кълоркълалдыла. Бош затны юсюнден да уллу кълаугълал чыгъларыргълал ечдю.

Зугул Гоша экиндиве бизге келиб арбазда кълызыб бегек-бегек селешди:

— Кемисхан, сени баланг сау айны ичинде, мени гаккыларымы тюкеннге ташыб, сатыу-алыу этгенин кере тургъланлай, сен тынгылауну басыб тураса. Не? Мен гаккы ючюн джарлы болмам, хар ким да сизге гудучулары деселе, кълалай болурсуз? Бююн ийнени урлагълан баланг тамбласында егюз урлары бек да билесе. Эсингде болсун, «чыбыкълыкълалда бююлмеген кълазыкълыгълалында бююлмез». Анамы танымайым, буруб айта эсем, мени эки балам да ашдан еле турсала да, быллай кир затха кълалтышмазла... Ой, дыды-дыды! Сени Ноннашынг джююлуб бошагъланды... Мен аны орамда кере, сынай турама. Мындан алда аны маскеге этген ишин адам адамгълал айтыргълал да кълыйынды. Мени кесими кезюм керген зат. Аны буруб айта эсем, къларным бурулсун. Хатасы-кълыйыны да болмай, кълюзучукълалча, бир сыпатлы акъл маскечик, джолда кетиб баргъланлай, Ноннаш бир мазаллы таш бла уруб, сойландырыб кълыйду... Ол, хариб, дыгалас эте, тыпырдай келиб, кълобду, кълангсыб, ма былай сабийча таралыб, джылай, кълачыб кючден-бутдан кълутулду. Ташджюрек, ол джарлы джанууаргълал алай артыкълыкълал нек этесе?— деб урушханымда; ол бери манга кълыйырылыб, «Гырылдама» деб, тилин чыгълара, кълачыб кетди. Анга сейирсинеме, маске кълычырыкълал этиб джылагъланында, ол сымпайыб кюле тура эди. Уллудан уяла, тартына билмеген бу не тукълум болады. Уллуну сыйын кере билмеген, уллаймаз!.. Мен ангылагъланнга кере, хайуанны, джанууарны сюймеген бала атаны, ананы емюрюнде да сюймез. Сюйсенг — ийнан, сюйсенг — кълый, тюзю алайды!

Ачыуу бир кесек сынганлай, зугул Гоша шош сезге кечдю:

— Кемисхан, — деди ол, бир кесек ахсыныб... — Билесе, мен ачыкълал сезню сюеме, мыдах болма... Мен, не сагълыш этиб да, былайда бир затны ангылаялмай кълал-

дым. Ол да неди десенг, сен — школда сыйлы устазланы бири, — талай джылны сабийлеге окъуу да, акъыл да бересе... Район газетде сени махтар ючюн да къоймайдыла. Энди сени киши адамланы сабийлерине акъылынг, къаруунг джетише эсе, кесинги балангы нек тюзетмейсе, сени баланг гудучу, адебсиз, озгъун бала нек болду? Муну баш чурумун неди? Сен Ноннашха урла-тырна, гудучу бол, деб юрете болмазса да? Уллу айтханны чёбге да тергеме, дей болмазса? Не?!

— Да, Гоша, ийманлы бол, акъыл берген затланы айтаса. Алай болса да, Ноннаш гитчеликден огъуна ёксюз къалды. Атасызлай эркиши сабийни ёсдюрген да алай тынч тюлдо.

— Кемисхан, — деди Гоша узун ингичге билегин силке, не аз да бир ушамагъан бир бош затны айтаса! Мен да, къарнашым да ёксюзлюкде ёсдюк, сора биз гудучула, ётюрюкчюле, адебсизле нек болмадыкъ? Не-е?

Анам ойлаша, сагъыш эте келиб, огъурлу ала кёзлерин джумуб, акъырын, кесгин айтды:

— Гоша, айыб этме, сени эки баланг да мёлекледиле десем, манга киши да ийнанмаз. Тюнене ингирде сени къызчыгъынг, маскечик да биргесине, былай бизге келди, сора, Ноннаш итни эркетелди, башын сылаб къойнуна алыргъа умут этиб узалгъанлай, «хаб» деб сермеб кёолундан къабыб къойду...

— Да, — деди Гоша, — ит итлигин этди, энди анда мени не терслигим, не гюнахым?!

— Гоша! Бери тынгыла! Мен айтханны нечик ангыламайса? Ит Ноннашны къабды демейме, аны кёолундан сени къызчыгъынг къабды... Ангылаймыса, сени къызчыгъынг!

— Тоба, тоба! Аллай чий ётюрюкню уялмай къалай айтаса? Мени хоншуларымда къызчыкъны атын айтхан джокъду, «Мёлекчик» дейдиле. Тюзю да мёлек да бир, ол да бир. Сен мен берген соруугъа нек джууаб этмейсе? Ана сыры балада, анасы къалай эсе, баласы да алай!.. Баланг ючюн айыблы сенсе кесинг...

— Не сёз, Гоша, баланы не айыбы да ананы бойнундады... Алай болса да сабий сабийлигин этмей да болмаз,

кече билирге керекди... Мени ишим къатыды, Ноннаш кюндюз юйде кеси къалады, иш къуру анда тюлдю, сабийни орам да бузады.

— Къой-къой, терсине урдурма энди, сени джоюлуб бошагъан баланг амалтын орамланы киши да джабмаз. Сен орамны терслеб селешме да, табхан баланга аналыкъ эте бил, — деб ачыу юсюне ачыу къошулуб джелимсиз Гоша, чибинлеб, къуу санларын тири кымылдата, юлери таба айланды.

Мен анамы суююмлю, къуба бетине сынаб къарарым. Огъурлу ала кезлеринде терен мыдахлыкъны эслеб, кыйналдым. Бу ишни юсюнден сёз къозгъаргъа да, аны джазыкъсындым.

Юйге киргенимде, Ноннаш стол джанында чөгюб, эт хычынны буштукълай тура. Анам, шош атлай, барыб, аны бетине мыдах къарады.

— Балам, сени гаккыла урлагъанынга бек уллу ачыгъанма. Сен, айтханынгча, мени керти суйсенг, былай кемсиз мыдах этмез эдинг. Гоша бу аман хапарны элге джаярыкъды. Мен да, ыйлыгъыб, джерге кирирлей болургъа башлагъанма, сен да бетинги халкъгъа къалай кёргюзюрюксе? Школгъа барыргъа да алай кёб заман къалмагъанды...

Эгечим, анамы аузуна чабыб, сёз къошду:

— Сора, бурушбоюн, терскылыкъ, гудучу Ноннашны ким школгъа аллыкъды? Баргъаны болса да, бойнумады «кет» деб кыыстаб джибермеселе!

Къызчыкыны бу сёзлери ауур тийдиле анга, шибичича кыызарыб, огъурсуз къарады.

— Сен бу аман кылыкъларынгы къоймасанг, — деди анам, — сора, мени ёлгеннге терге, менден да бошадынг, кесингден да бошадынг.

Ноннаш, сынгсый келиб, джылаб тебреди. Джыламукълары токъ бетин джуудула.

* * *

Кюнле, кечеле тизгинлешиб оздула. Окъуу башлапыр къууанч кюн да джетди. Орамда сабийле, къууанч тыбырлы болуб, кюле-ышара, чабышыб, школгъа кетдиле.

Ноннаш да аланы ызларындан атылды. Алай а, бир мазаллы къара къатын, узун чачы да бетине тозурай, аны аллына чартлаб чыгъыб хыны этди:

— Кет, сен джаман зат! Не адебинг, не намысынг джокъ, гудучу! Бош дыгалас этме, сени школгъа аллыкъ тюлдюле, хайда ызынга, юйюнге къайт. Ноннашны джыгъасындан алыб, мазаллы къолу бла сыртындан хыны тюртдю, сора ол таралыб джылады.

Джашчыкъ кесини джылагъан тауушуна уяныб къараса, танг атыб, анасы да юйде джумуш эте.

Анам, аны къатына барыб, джумушакъ халда къайгъылы сорду:

— Балам-къалам! Не болду, кычырыкъ этиб былай нек джыладынг?

— Тенглерим школгъа чабышыб кетдиле. Мен да аяны ызларындан атландым, алай а бир мазаллы къара къатын, чартлаб аллыма чыгъыб: «Бош дыгалас этесе, сени кибиклени школгъа алмайдыла», — деб кыджыраб, джибермеди. Анам, энди мени кертиси да школгъа аллыкъ тюлдюле, не-е?

— Балам, не джашырыу, аман кылыкъларынгы къоймасанг, ишексиз да сен школдан кзуру къалдынг сора, андан умут юз. Къойсанг а, сени школгъа келиб, тилеб да элтирле. Санга иги бала деселе, — «иги деген атха миннген кибикди», — мен да махтана, кзууана айланорма, — деб ол джашчыкъны кълюн джапырыргъа кюрешди...

Къызыл тенгиз

Майны арасы, адамны джюрегин джапыргъан джылы, чууакъ кюн. Нартюх бачхала чагъыб, кёксюл болгъандыла. Оджакъланы тютюнлери эл башын чарс этиб кючлегенди. Эл тегереги джашил тапкырлада, талалада малла гяхиник отлаугъа джабышхандыла. Халкъ совхозну джазгъы ишлерине кыызгъанды. Совхозну шпан къой сюрюую эртде огъуна да элден узакъ болмай ёзен ичинде эски фермасына джарашханды.

Сабийле орамлада дауур-суйюр эте, ойнайдыла. «О! Топай, бери чыкъ деб джашчыкъла орамдан талай кере таууш этдиле... Алай а, Топай баш кѣлтюрмеди, орнундан да къобмады. Стол джанына чѣгюб, сурат салама деб, не усталыгъын да салыб, къадалыб кюрешеди. Салгъан суратын джаратмай, къагъытланы талай кере джыртыб атды. «Кел бери, хычын суууб къалады»,—деб анасы Фатима хант юйден талай кере къычырды. Алай а, эси ишине кетиб, джашчыкъ джууаб да бермеди.

Кѣб да турмай атасы Асхат ишинден келди. Юйге былай кирир-кирмез, ол баласына ашыгъыш эски сорууну сорду:

— Топай! Къалайса? Бюгюн школдан не къууанч келтирдинг? Ол биягъы бешни алгъан болурса?

— Математикадан берилген задачаны, кыйналмагъанлай, эрлай огъуна этдим. Устаз: «Аферим», — деб махтады. Алай а беш салмады. Эки джерде да мерекеб тамызгъанса, деб төрт салыб кьойду.

Топай, кюле-ышара, сурат салыучу альбомун атасына таукел узатды.

Дуппуш кьолчугъу бла шонтукъ бурунчугъун сюрте, дугъум кезлерин толу ачыб айтды:

— Ма! Сурат салгъаныма бир къарачы... Устаз, скойген затыгъызны суратын салыгъыз, деген эди...

Асхат альбомда суратны керюр-кермез, эки кьолун да джайыб, сейирсиниб, араунча, базыкъ тамагъын бошлады:

— Асто, мынга къара, тоба-тоба! Шо, джашырмай бир айтчы, бу суратны кесингми салдынг? Тейри, ання болушхан болур, не?

Аналары Фатима, келиб, чырайлы бетин хотасы бла сылай, уллу къара кезлерин джандырыб хыныракъ айтды:

— Не болушхан хапар айтаса? Джашчыкъ школдан келгенли бери баш келтюрмей кюрешгенди... Мен аны къатына да бармагъанма, не этгенинден да хапарым джокъду, таб хапарым болса да, мен сурат сала билмейме, сора анга къалай болушама?!

Атасы, Топайны башын сылай, кюле-ышара, эркелетди:

— Аферим, балам, аферим! АлаMAT сурат салгъанса, толкъунлу тенгизге, тенгиз боюнлада чегетлеге, джагъалагъа, къаялагъа ким да сейирсинир. Неден да алаMAT-ма бу гетен къайыкъ, аны ичинде эки къалакыгъа къадалыб тургъан джашчыкъ да тамам санга ушайды. Не сёз, бу сурат ючюн сени устазынг бешни кьууаныб салыр. Оллахий, быллай суратны уллу школну бошагъан адам да салалмаз.

Юй бийчесине бурулуб, джашын кемсиз махтады:

— Джашчыкъ школда окъугъанлы, дерсинги этгенмисе? — деб сормагъанлай къалдыкъ. Хар дерсин кеси заманында этер, тюрлю-тюрлю китаб окъур... Ишексиз, му-ну кьууанчы, ырысхысы да билими да боллукъ болур.

— Санга ушай болур! — деб Фатима аз ышарыб, сёзню чамгъа бурду.

— Да, тюзю, мен гитчелигимден башлаб ёксюзлюк азабын сынадым. Не кюрешиб да алтынчы классдан ёрге баралмадым... Алай болса да, совхозда шофер болуб иш-легениме, мен не ёкюнмейме, не тарыкъмайма. Кёресе, ырыскы амалтын кишиге да сукъланмайбыз. Уллу да гитче да болсун, сени тутхан ишинг джюрегинге джараша эсе, сора, кесинги насыблыгъа терге да къой... Сен да насыблыса... Къууанчым школдады дегенсе да, не хатанг барды, ана тилден устаз болуб, ох деб къууанч тыбырлы болуб ишлейсе...

Сен сабийлеге билим, акъыл бергенинге къууанаса, мен да халкъны байлыгъын керекли джерге ташыгъаныма къууанама...

Джашчыкъ, къууанч тыбырлы болуб, альбомун портфелине салыб, ойнаргъа орамгъа окъча атылыб кетди.

Экинчи кюн ингирде Асхат былай босагъадан тюшер-тюшмез кюйюзю-башы джарашхан эркин юде Топайны стол джанында мыдах чёгюб тургъанын эслеб, къайгъылы сорду:

— Балам! Нек мыдахса? Не болгъанды? Ол биягъы ана тилден къармалгъан болурмуса?

Джашчыкъ, баш да кёлтюргегенлей, сабыр джууаб берди:

— Огъай! Ана тилден беш алдым!

— А! А! Эсиме тюшдю, орус тилден абынган болурса?

— Огъай... Андан да тёрт!

— Да, сора, санга не болгъанды да? Былай абзыраб нек тураса?

Топай, туруб, сурат салыучу альбомун алыб, атасына узатды. Ол ачыб къараса, суратны тюбюнде уллу харифле бла «2» салыныб тура.

— Топай, балам, — деди атасы джумушакъ халда. Сора бир двойка ючюн сен былай нек абзырайса? Эркиши тюлмюсе, экинчи классны бошайса.

Джелимсиз Асхат, къызыб, ташны-ташха ургъанча, устазны санлаб тебреди:

— Мен аны алай нек этгенин билеме!.. Дерт къайтарыб айланады.

Бир джолда базарда ол устаз эки машок гардошуму элге бир элт деб тиледи. Алай а, машинамы джюгю ауур болду да, тилегин къабыл эталмадым. Ол, бети-къуту да тюрлениб, ызымдан хыны къараб къалды. Андан бери ол джашчыкъгъа терс къарамагъа эди деб къоркъа-къоркъа турдум. Ма бюгюн къоркъгъаныма да тюбедим. «Къоркъгъанынга тюбегин»,—деб мени бир аман къатын къаргъагъан болур эди. Ишек джокъду, ол менден дерт къайтарыб айланады... Ол бир кюн собранияда: «Сабийле тюз джюрекли, кирсиз иннетли болсунла»,—деб сёлешди. Иши сёзюне келишмеген, аны не устазлыгъы барды? Тамбла огъуна районогъа барыб тарыгъайым. Мен аны къабына бек дженгил огъуна джыярма да...

Асхат юй бийчесин кухнядан чакъырыб, ауазын кёл-тюрюб анга тик сёлешди.

Фатима тум къара кёзлерин эрине джандырыб хыныракъ тебретди:

— Сен, тюнене суратны керексизге махтаб, сабийни тюзге джибердинг. Аны джангылычын табыб, алай этме да былай эт деб, юретмединг... Терслик сени кесингдеди.

Асхат, бети-къуту да къызарыб, узун билегин силке, базыкъ ауазын бошлаб юйню зангырдатды.

— Гырылдама! Не терслик хапар айтаса?

— Сен былай телинге чибинлеб айланма да, баланга бир сорчу?

— Неге сорама?! Суратны мен кесим кёзюм бла кёргенме, кёзюм кёрген затха ийнанмай, кир джюрекли устаз айтхангамы ийнанныкъма? Не? Ол иш этиб, джашчыкъны къармаргъа чурум излеб кюрешеди. Баланга артыкълыкъ джетгенни кёре тургъанлай, сен ол устазны нек джакълайса?

— Тохта, бери бир тынгылачы! Джашчыкъ суратда эки суу къалакъ салгъанды. Аллай гетен къайыкъда суу къалакъ болмайды, ол къайыкъны джел джюрютеди. джел... Аллай бирни нечик ангылаялмайса?

— Хо, сен айтханча, ол къайыкъны джел джюрют-сюн. Сора, тохтаса, не оноу? Не? Тенгиз толкъунла къай-

ыкъны къайры болса да сюрдюле, томала-томала барды да, къайыкъ башы тубюне болду, ичинде адамлары да тенгизге кѣмюлдюле... Алаймы дейсе? Къолунгда суу къалакъла болсала, уа аллай къыйынлыкъла джетмезле. Хо, джашчыкъ джангылды, суу къалакъланы керексизге салды... Къуру аны ючюн эки нек салгъанды? Тѣрт салса уа?!

— Айхай, джашчыкъны джангылычы къуру аны бла къалса уа! Кѣрмеймисе, тенгизге да, къайыкъгъа да, чегетине-къаясына дери кызыл бояу салгъанды, бары да бирча кып-кызыл!

— Да, бояуну тюкен сатады, анда сабийни не гюнахы барды?

— Астоприллах!.. Сен мен айтханны нек ангыламайса? Сентей-ментей болуб айлана болурмуса? Джаратылгъанлы сен кызыл тенгиз кѣргенмисе? Неда кызыл чегет? Сени бу сурат ишледен не аз да хапарынг джокъду... Бу сурат иги, бу сурат да аман деб багъа берирча къарыуунг джокъду.. Хапарынг болмагъан ишге не оноу эталдыгъса? Тарыгъама деб кюлкюлю, бедишлик болургъа башлагъанса... Къысха айтыргъа, устазны не аз да айыбы джокъду, «2» багъаны тюз салгъанды... Не тарыгъыб кюрешсенг да, сен двойканы къораталлыкъ тюлсе.

Асхат ишни болумун ангылаб, сѣзню бошаргъа изледи. Алай а: «Джангылдым кѣреме»,—дерге ыйлыкъды. Тынгылай келиб, акъырын башха комнатха джанлады.

Топай ишни болумун тюзюча ангылаб, ичинден: «Терслик кесимде кѣреме, тамбла джангы сурат салырма», — деди.

БАШЛАРЫ

Танг аллында	2
Къозу бла Балхоз	9
Ай джарыкъда	24
Ноннаш	43
Къызыл тенгиз	51

ЛАЙПАНОВ ХАМИД ОРАЗОВИЧ

ПРИ ЛУННОМ СВЕТЕ

Рассказы для детей

младшего и среднего школьного возраста

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов. Художник Н. Г. Крицкий. Худ. редактор Л. А. Асламова. Технич. редактор Т. Х. Джанибекова. Корректор З. М. Козбаева. Подписано к печати 05.02.85. ВУ 77023. Формат 70x90¹/₁₆. Бумага офсетная № 1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 4. Усл. кр.-отт. 8. Уч.-изд. л. 3. Тираж 2000 экз. Заказ № 6306. Цена 10 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография, 357100, Черкесск, Первомайская, 47.